

Bevolking en arbeidsaanbod

drie scenario's tot 2020

Centraal Bureau voor de Statistiek

Centraal Planbureau

Bevolking en arbeidsaanbod:
drie scenario's tot 2020

Bevolking
en
arbeidsaanbod:

drie
scenario's
tot 2020

Auteursrecht voorbehouden
© Sdu Uitgevers, Den Haag 1997
© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg 1997
© Centraal Planbureau, Den Haag 1997

ISBN 90 399 1273 4

Inhoud

Woord vooraf	7
Samenvatting	8
1. Inleiding	11
1.1 Vraagstelling	11
1.2 Aanpak	11
1.3 Scenario's en prognoses	13
2. Demografie, economie en participatie	15
2.1 Dwarsverbanden	15
2.2 Drie scenario's	17
3. Bevolking	21
3.1 Inleiding	21
3.2 Vruchtbaarheid	21
3.3 Sterfte	27
3.4 Internationale migratie	30
3.5 Bevolkingsgroei	34
3.6 Allochtonen	36
3.7 Leeftijdsopbouw	38
4. Huishoudens	42
4.1 Inleiding	42
4.2 Aantal huishoudens	43
4.3 Zelfstandig wonen en relatievorming	46
4.4 Huishoudens naar type en grootte	49

5. Onderwijs en potentiële beroepsbevolking	53
5.1 Inleiding	53
5.2 Demografisch en economisch kader	53
5.3 Leerlingen in het voortgezet onderwijs	57
5.4 Het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking	59
5.5 Het opleidingsniveau van allochtonen	63
6. Beroepsbevolking	66
6.1 Inleiding	66
6.2 Beroepsbevolking 1995-2020 in vogelvlucht	68
6.3 Participatie van vrouwen	73
6.4 WAO en VUT	77
6.5 Veroudering en arbeidsaanbod	79
6.6 Opleidingsaspecten van de beroepsbevolking	81
6.7 De allochtone beroepsbevolking	83
6.8 Internationaal perspectief	85
Literatuur	87
Bijlagen	93

Woord vooraf

Het centrale thema van deze studie is de relatie tussen demografie en economie in lange-termijnperspectief. Dit is uitgewerkt in de vorm van een drietal scenario's voor de periode tot 2020. Voor elk scenario worden de omvang en de samenstelling van de bevolking en het arbeidsaanbod in kaart gebracht. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de huishoudensvorming en opleidingsaspecten. De studie is een gezamenlijk product van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Centraal Planbureau (CPB). Zij vormt een onderdeel van de nieuwe lange-termijnstudie die het CPB samen met een aantal andere instituten uitvoert. Deze heeft tot doel om toekomstige knelpunten en oplossingsrichtingen in beeld te brengen op het terrein van de ruimtelijke ordening, verkeer en vervoer, energie en milieu.

De auteurs van deze publicatie, die onder gezamenlijke verantwoordelijkheid tot stand is gekomen, zijn J. A. A. de Beer (CBS, hoofdstuk 3), A.H. de Jong (CBS, hoofdstuk 4), J.F.P. Hers (CPB, hoofdstuk 5), J.M. Pomp (CPB, hoofdstuk 6) en H.J. Roodenburg (CPB, overige hoofdstukken en eindredactie). De grafieken zijn verzorgd door A. den Ouden en de tekstverwerking was in handen van Mw. A.M. Spaans-Vink. Aan deze studie hebben verder vele medewerkers van de beide bureaus een bijdrage geleverd.

A.P.J. Abrahamse
Directeur-Generaal
van de Statistiek

F.J.H. Don
Directeur
Centraal Planbureau

Samenvatting

Hoeveel inwoners telt Nederland over vijftwintig jaar? Worden de gezinnen alsmear kleiner? Hoe hard groeit het aantal allochtonen? Blijft het opleidingsniveau alsmear stijgen? Gaan steeds meer vrouwen werken? De beantwoording van deze en andere vragen over de bevolking en het arbeidsaanbod op lange termijn is het doel van deze studie, die is uitgevoerd door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Centraal Planbureau (CPB). De studie vormt een onderdeel van de lange-termijnverkenning tot 2020, uitgevoerd door het CPB samen met een aantal andere instituten. Deze verkenning biedt een economisch toekomstkader voor het overheidsbeleid op lange termijn inzake verkeer en vervoer, ruimtelijke ordening, energie en milieu.

Voor de aanpak van de studie zijn twee overwegingen bepalend geweest. Ten eerste is er sprake van grote onzekerheid over de toekomstige ontwikkeling. Ook al bestaat er een idee over de meest waarschijnlijke ontwikkeling, dan nog zal deze altijd omgeven zijn met forse onzekerheidsmarges.

Ten tweede kunnen bevolking en arbeidsaanbod niet los worden gezien van andere ontwikkelingen, met name op economisch en sociaal-cultureel gebied, waarover op lange termijn eveneens grote onzekerheid bestaat. In de lange-termijnverkenning is daarom gekozen voor een scenario-benadering. Drie scenario's, die elk een mogelijk toekomstbeeld schetsen, zijn nader uitgewerkt.

Deze scenario's heten: *Divided Europe* (DE), *Global Competition* (GC) en *European Coordination* (EC). In elk scenario worden andere accenten gelegd, wat betreft economische groei, internationale samenwerking en het sociaal-culturele klimaat. De scenario's verschillen ook wat de demografische ontwikkeling betreft. Elk scenario heeft echter in beginsel een even grote kans om de werkelijke ontwikkeling te benaderen. De belangrijkste resultaten betreffende de bevolking en het arbeidsaanbod staan in de tabel met kerncijfers.

De bevolking groeit van 15,5 miljoen inwoners in 1995 tot – afhankelijk van het scenario – ongeveer 16 à 18 miljoen in 2020. In geen van de scenario's is sprake van een daling, maar een doorkijk tot voorbij 2020 wijst uit dat de bevolking in twee van

de drie scenario's voor 2050 zal gaan dalen.

Wat de samenstelling van de bevolking betreft springen twee ontwikkelingen er duidelijk uit. Het aantal allochtonen vertoont ruwweg een verdubbeling tussen 1995 en 2020, al is er wel enig verschil tussen de scenario's. Verder wordt de vergrijzing duidelijk zichtbaar in de stijging van de 'grijze druk', dat wil zeggen het aantal 65-plussers in procenten van de bevolking van 20 tot 64 jaar. Deze stijging bedraagt ongeveer een factor anderhalf.

Kerncijfers bevolking en arbeidsaanbod

	1995	2020	GC	EC
		DE		
<i>Bevolking</i>				
Totale bevolking (in mln personen)	15,5	16,2	16,9	17,7
w.v. allochtonen	1,2	2,1	2,4	2,8
Groene druk ^a	39	34	36	40
Grijze druk ^b	21	32	33	32
<i>Huishoudens</i>				
Totaal huishoudens (in mln)	6,5	7,5	8,1	7,8
w.v. alleenstaanden	2,0	3,0	3,6	2,8
Gemiddelde grootte	2,3	2,1	2,1	2,2
<i>Opleidingsniveau^c</i>				
Basis	16	10	9	10
Lager	28	26	23	24
Middelbaar	38	40	42	41
Hoger	19	24	26	25
<i>Arbeidsaanbod</i>				
Participatiegraad mannen ^d	79	74	81	80
Participatiegraad vrouwen ^d	49	63	73	69
Beroepsbevolking (mln personen)	6,4	6,9	8,0	7,9

^a Bevolking 0-19 jaar in procenten van de bevolking 20-64 jaar.

^b Bevolking 65 jaar en ouder in procenten van de bevolking 20-64 jaar.

^c Aandeel in procenten van de potentiële beroepsbevolking. (= bevolking 15-64 jaar exclusief scholieren en studenten)

^d Beroepsbevolking van 20-64 jaar in procenten van de bevolking van 20-64 jaar

Het aantal huishoudens stijgt tot 2020 met ongeveer een à anderhalf miljoen. Deze stijging is relatief sterker dan die van de bevolking. Sociaal-culturele factoren en vooral de toenemende welvaart dragen aan deze ontwikkeling bij. De stijging van het aantal huishoudens komt vrijwel geheel voor rekening van de groei van het aantal

alleenstaanden. De gemiddelde huishoudensgrootte neemt verder af.

Het opleidingsniveau vertoont nog een forse verhoging, zij het dat deze minder sterk is dan in het verleden. De afzwakking is enerzijds het gevolg van verzuigingsverschijnselen en anderzijds van het toenemende aantal allochtonen. Deze groep heeft gemiddeld genomen een lager opleidingsniveau dan de autochtone bevolking.

De arbeidsparticipatie van vrouwen zal in de scenarioperiode nog flink toenemen. In de scenario's met een relatief hoge economische groei neemt ook de participatie van mannen enigzins toe. Terugdringing van de arbeidsongeschiktheid is hiervan de belangrijkste oorzaak. In het scenario met de hoogste groei zullen bovendien ook meer 65-plussers betaalde arbeid verrichten, al blijft hun aantal beperkt.

De arbeidsdeelname van allochtonen neemt wel toe, maar door de voortdurende instroom van laag opgeleide migranten wordt de gemiddelde achterstand van deze groep toch groter.

In vergelijking met andere Europese landen is de groei van de beroepsbevolking in Nederland hoog. Niet alleen de demografische ontwikkeling is hieraan debet, maar ook de inhaalbeweging die de arbeidsdeelname van vrouwen te zien geeft.

1. Inleiding

1.1 Vraagstelling

In 1900 telde Nederland vijf miljoen inwoners. In 1950 was dit aantal verdubbeld. Wanneer zal de volgende verdubbeling tot 20 miljoen een feit zijn? Momenteel heeft Nederland ruim 15 miljoen inwoners, zodat de 20 miljoen pas in de volgende eeuw bereikt kan worden. Of zal de bevolking door de vergrijzing al gaan dalen nog voordat het zover is? Naarmate we verder in de toekomst willen kijken neemt de onzekerheid toe. Maar ook wat dichterbij, over een periode van bijvoorbeeld 25 jaar, is de demografische ontwikkeling ongewis. Toch hebben beleidsmakers behoefte aan informatie daarover. Immers, de toekomstige inwoners hebben huizen nodig, zullen zich willen verplaatsen, zullen energie verbruiken en het milieu belasten. Beleidsmakers op deze terreinen moeten nu al beslissingen nemen die tot ver in de volgende eeuw consequenties zullen hebben. Het vermijden van knelpunten is een belangrijke doelstelling. Deze vraagstukken staan centraal in de lange-termijnverkenning van de Nederlandse economie die het Centraal Planbureau samen met een aantal andere instituten in 1997 wil uitbrengen. Een visie op de toekomstige demografische ontwikkeling is daarbij onontbeerlijk. De voorliggende verkenning, die het resultaat is van een samenwerkingsverband tussen het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en het Centraal Planbureau (CPB), beoogt een dergelijke visie te geven. Aandacht wordt besteed aan de bevolking naar omvang en samenstelling, de huishoudens naar type en grootte, de opleidingsverdeling van de 15- tot 64-jarigen en de beroepsbevolking, eveneens naar omvang en samenstelling.

1.2 Aanpak

Het uitgangspunt van deze demografische verkenning is dat demografie en economie elkaar wederzijds beïnvloeden. Allereerst is er de invloed van de demografie op de economie. Dit geldt niet alleen voor de eerdergenoemde terreinen (ruimte, mobiliteit, energie en milieu), waar de inwoners zich vooral als consument manifesteren. De bevolking van een land vormt ook de basis voor de productiefactor arbeid en is

daarmee in hoge mate bepalend voor het economisch potentieel. Het gaat daarbij niet alleen om de kwantiteit, maar ook om de kwaliteit: naarmate de bevolking beter is opgeleid zal de productiviteit hoger kunnen zijn. Omgekeerd is ook sprake van beïnvloeding van demografische processen door economische factoren. Zo is er een aantoonbaar verband tussen het krijgen van kinderen en het vertrouwen dat mensen hebben in de economische ontwikkeling. Een hogere arbeidsdeelname van vrouwen leidt daarentegen tot uitstel en soms tot afstel van gezinsuitbreiding. Verder schept een hogere welvaart relatief gunstige voorwaarden voor het zelfstandig wonen, waardoor het aantal huishoudens toeneemt. De gegeven voorbeelden laten zien dat economie en demografie veel met elkaar te maken hebben. Daarom worden beide in deze studie in hun onderlinge samenhang bekeken.

De tijdshorizon van deze lange-termijnstudie is het jaar 2020. De economische ontwikkeling is op die termijn onvoorspelbaar. Trends uit het verleden geven wel indicaties over mogelijke groeicijfers, maar er zijn toch teveel onzekerheden om met enige kans op succes de meest waarschijnlijke ontwikkeling te kunnen voorspellen. Hiervoor zijn verschillende redenen. Om te beginnen is er geen algemeen geaccepteerde theorie over het proces van economische ontwikkeling. Dit maakt het moeilijk het belang van verschillende toekomstige ontwikkelingen, als we die al zouden kennen, in te schatten. Veel van deze ontwikkelingen zijn zelf echter ook hoogst onzeker. Dit geldt voor de internationale handel, de technologie, de Europese integratie, het gevoerde overheidsbeleid, sociaal-culturele trends etc.. Daarom is in deze lange-termijnstudie gekozen voor een scenario-benadering. Deze aanpak werd eerder gevolgd in de toekomstverkenning 'Nederland in Drievoud' (CPB 1992). Ook nu weer wordt een drietal alternatieve toekomstbeelden nader uitgewerkt. Op deze wijze wordt de onzekerheid zichtbaar gemaakt en wordt de basis gelegd voor strategische keuzes op de eerder aangegeven beleidsterreinen. Tegen de achtergrond van elk van de drie scenario's wordt de demografische ontwikkeling in de komende 25 jaar in kaart gebracht.

Scenario's maken is te beschouwen als het spelen met alternatieve toekomstbeelden. Dit betekent dat bij het opstellen van scenario's gekeken wordt naar plausibele marges voor sleutelvariabelen. Voor de economie gaat het dan bijvoorbeeld om de internationale handel en de economische groei, terwijl voor de demografie wordt gekeken naar de vruchtbaarheid, de levensverwachting, het migratiesaldo, het zelfstandig wonen etc.. Bij het kwantificeren van deze sleutelvariabelen wordt gekeken naar de ontwikkeling in het verleden en de situatie in andere landen. Ook wordt informatie ontleend aan de vakliteratuur en ten slotte speelt ook het oordeel van de betrokken onderzoekers een rol. Modellen spelen bij het opstellen van scenario's alleen een rol als hulpmiddel voor het consistent doorrekenen van de gemaakte veronderstellingen. Bij de scenario-aanpak passen twee kanttekeningen. Ten eerste is het aantal mogelijke scenario's nagenoeg

onbeperkt. Naast de drie scenario's die zijn uitgewerkt zijn nog tal van andere scenario's denkbaar. In de tweede plaats is de bestaande kennis over de relevante samenhangen onvolledig, waardoor voor een gegeven scenario ook een andere dan de gekozen invulling mogelijk is.

1.3 Scenario's en prognoses

Demografie en economie beïnvloeden elkaar wederzijds. Voor lange-termijnonderzoek van economische ontwikkelingen is de scenario-aanpak een aantrekkelijke optie. De verschillende scenario's zijn in principe gelijkwaardig en geen van de drie wordt beschouwd als het meest waarschijnlijke. Op deze wijze worden de onzekerheden over de toekomstige ontwikkeling expliciet gemaakt. De keuze voor een scenario-aanpak betekent wel dat ook voor de bevolking en de huishoudens drie scenario's worden uitgewerkt. Hierbij wordt niet aangegeven wat de meest waarschijnlijke ontwikkeling is. Elk scenario heeft in principe evenveel kans om de werkelijke ontwikkeling in de toekomst te benaderen. Dit is een heel andere aanpak dan bij de gebruikelijke bevolkingsprognose, die wordt gepubliceerd door het CBS. Daar is sprake van een midden-variant die beoogt de meest waarschijnlijke ontwikkeling weer te geven. Deze gaat vergezeld van een hoge en een lage variant die een indicatie geven van de bandbreedte van de midden-variant, waarbij wordt gemikt op een waarschijnlijkheid van 95% dat de werkelijke ontwikkeling tussen de lage en de hoge variant uitkomt. Het CBS publiceerde eind 1996 wederom een bevolkingsprognose volgens de gebruikelijke aanpak. Hoe verhouden de scenario-studie en de prognose zich tot elkaar? Deze vraag zal bij veel potentiële gebruikers leven en daarom wordt hierop in deze paragraaf nader ingegaan.

De scenario- en de prognose-aanpak verschillen van elkaar ten aanzien van de manier waarop met de onzekerheid over de toekomstige ontwikkeling wordt omgegaan. De scenario's beogen plausibele toekomstbeelden te schetsen en zijn niet al te extreem. Om een voorbeeld te noemen: het saldo van de buitenlandse migratie beweegt zich op termijn tussen de 20 duizend en 45 duizend personen per jaar. In de CBS-bevolkingsprognose van 1996 waren de uitersten voor het migratiesaldo 0 en 70 duizend personen, een bandbreedte die dus bijna drie keer zo groot is. De kans dat de werkelijke ontwikkeling in de buurt komt bij de ontwikkeling volgens de scenario's, wordt voor alle drie de scenario's even groot ingeschat. Bij de varianten uit de CBS-prognose ligt dat heel anders: de midden-variant beoogt de meest waarschijnlijke ontwikkeling te beschrijven; de kans dat de werkelijke ontwikkeling in de buurt van de lage of de hoge variant komt wordt veel kleiner ingeschat.

Wat betekent het naast elkaar bestaan van drie prognoses en drie scenario's nu getalsmatig? In de eerste plaats komt de midden-variant van de CBS-prognose van

eind 1996 vrijwel overeen met het scenario *Global Competition*, dat uitkomt op 16,9 miljoen inwoners in 2020. We houden dan nog twee scenario's en twee prognosevarianten over. De scenario's *Divided Europe* en *European Coordination* liggen in 2020 0,7 à 0,8 miljoen onder, respectievelijk boven *Global Competition*. De afwijking van de hoge en de lage prognosevariant ten opzichte van de midden-variant bedraagt ongeveer twee maal zoveel, dus circa 1,5 miljoen.

Samengevat in ronde getallen komt het bovenstaande op het volgende neer: Het is aannemelijk dat de Nederlandse bevolking in 2020 ergens tussen 16 en 18 miljoen zal uitkomen terwijl het aan de andere kant zeer onwaarschijnlijk is dat het minder wordt dan 15 of meer dan 19 miljoen inwoners.

2. Demografie, economie en participatie

2.1 Dwarsverbanden

De wisselwerking tussen demografie en economie is complex en iedere poging de samenhangen overzichtelijk in kaart te brengen gaat gepaard met de nodige simplificaties. Er kan onderscheid worden gemaakt tussen de effecten van demografische factoren op de economie en omgekeerd.

Voorbeelden van de eerste categorie liggen voor de hand. Zo vormt de bevolking in de actieve leeftijdsgroepen de basis voor de beroepsbevolking, dat zijn de personen die in staat en bereid zijn betaalde arbeid te verrichten en zo samen met andere productiefactoren bij te dragen aan de productie van goederen en diensten. De bevolking is op zijn beurt ook consument van goederen en diensten. Zowel productie als consumptie leiden tot externe effecten, zoals ruimtegebruik en milieubelasting, die mede door overheidsbeleid in goede banen moeten worden geleid.

De aanwezigheid van jonge kinderen is voor vrouwen een belangrijke determinant van de arbeidsparticipatie. Hoewel de arbeidsparticipatie van moeders met kinderen de laatste jaren in Nederland fors is toegenomen, werkt nog steeds slechts een minderheid van de moeders met jonge kinderen full-time (Callens, Van Hoorn en De Jong, 1996).

Ook van de tweede categorie – dus de effecten van economische factoren op de demografie – zijn voorbeelden te geven, al is de kwantitatieve betekenis soms wat onzeker. Een belangrijke determinant van de bevolkingsgroei in Nederland is tegenwoordig de internationale migratie. De aantrekkingskracht die het rijke Europa op de bewoners van Derde-Wereldlanden uitoefent is onmiskenbaar. Daarom is een positief migratiesaldo ook op lange termijn zeer waarschijnlijk.

Een ander voorbeeld zijn de welvaartseffecten op de huishoudensvorming. Dit geldt met name voor jongeren die het ouderlijk huis verlaten om zelfstandig te gaan wonen. De financiële mogelijkheden spelen hierbij een belangrijke rol. Meer in het bijzonder gaat het om de woonlasten in verhouding tot het beschikbare inkomen. De algemene

welvaartsontwikkeling is daarbij van doorslaggevend belang, maar ook het overheidsbeleid speelt een belangrijke rol. Hierbij valt te denken aan de subsidiëring van de volkshuisvesting en aan de studiefinanciering. Dit betekent dat de groei van het aantal huishoudens globaal gesproken groter zal zijn naarmate het economisch beter gaat.

Vormen van maatschappelijke participatie, met name het volgen van onderwijs en de deelname aan betaalde arbeid, hebben ook hun weerslag op de demografische ontwikkeling. Onderwijsparticipatie heeft invloed op de leeftijd waarop kinderen het ouderlijk huis verlaten. Het gaan volgen van hoger – vooral universitair – onderwijs is een belangrijke reden voor het uit huis gaan rond de 18-jarige leeftijd (Visser, 1994). Jongeren die om die reden zelfstandig gaan wonen, doen dit op jongere leeftijd dan anderen. Het volgen van onderwijs heeft niet alleen invloed op de leeftijd bij uit huis gaan, maar ook op de huishoudensvorm. Jongeren die vanwege studie uit huis gaan, gaan vaker alleen wonen of gezamenlijk met anderen in een huis, maar minder vaak met een vaste partner (Baanders, 1995). Niet alleen het volgen van onderwijs, maar ook het opleidingsniveau heeft invloed op demografisch gedrag. Hoger opgeleiden wonen vaker alleen dan lager opgeleiden. Dit geldt in het bijzonder voor vrouwen. Een mogelijke verklaring is de grotere economische zelfstandigheid van hoger opgeleide vrouwen. Ook zou huwelijksselectie een rol kunnen spelen. Het komt minder vaak voor dat een hoogopgeleide vrouw trouwt met een lageropgeleide man dan omgekeerd. Daarom is het mogelijk dat hoogopgeleide vrouwen moeilijker een geschikte partner kunnen vinden (Van Hoorn, 1994).

De arbeidsparticipatie is ook van invloed op het demografisch gedrag. Met name hoger opgeleide vrouwen geven meer prioriteit aan een betaalde baan dan lager opgeleiden (CBS, 1994). Dit leidt tot uitstel van het krijgen van kinderen. Als ze kinderen krijgen, blijft een hoger percentage van de hoogopgeleide vrouwen werken na de geboorte van het kind (De Jong, 1994). Voor een aantal vrouwen leidt het uitstel van het krijgen van kinderen uiteindelijk tot afstel, waardoor de kinderloosheid bij hogeropgeleiden groter is.

Sociaal-culturele factoren spelen eveneens een belangrijke rol bij het demografisch gedrag, de onderwijsparticipatie en de arbeidsdeelname. Emancipatie en individualisering zijn belangrijke voorbeelden. Relatie- en gezinsvorming worden hier sterk door beïnvloed. De sterke opkomst van het ongehuwd samenwonen is hiervan een goed voorbeeld. Ook de forse groei van de arbeidsparticipatie van vrouwen kan zonder deze sociaal-culturele factoren, in samenhang met institutionele veranderingen en de economische ontwikkeling, niet worden verklaard.

2.2 Drie scenario's

Algemeen

Het economisch kader voor deze verkenning is uitgewerkt in de vorm van drie alternatieve toekomstbeelden of scenario's voor de periode tot 2020. De economische ontwikkeling in Nederland wordt afhankelijk gesteld van een vijftal factoren die kunnen worden aangeduid als sleutelvariabelen, of meer sprekend: 'driving forces'. In elk scenario worden ten aanzien van deze factoren specifieke accenten gelegd. De vijf factoren zijn:

- Internationale economisch-politieke ontwikkelingen
- Demografische trends
- Sociaal-culturele factoren
- Technologische ontwikkeling
- Economische trends

Op deze terreinen kunnen een aantal trends worden waargenomen, die wat hun richting betreft weinig ruimte laten voor onzekerheid. De mate waarin en de snelheid waarmee deze trends zich zullen voordoen liggen echter allerminst vast en zij lenen zich daarom voor een scenario-specifieke invulling.

Trends als bovenbedoeld kunnen worden waargenomen op het gebied van de internationale economisch-politieke ontwikkelingen, bijvoorbeeld de voortschrijdende mondialisering, die met name in de hand wordt gewerkt door de vooruitgang die op het gebied van de informatie-technologie wordt geboekt. Dergelijke internationale ontwikkelingen zijn van cruciale betekenis voor een kleine open economie als de Nederlandse. Informatie-technologie drukt ook zijn stempel op sociaal-culturele ontwikkelingen en op de sectorstructuur van de economie. Op demografisch gebied is de veroudering van de bevolking een onafwendbare ontwikkeling. op technologisch gebied zal het gebruik van nieuwe materialen aan betekenis winnen en de ontwikkeling en toepassing van nieuwe technologie zal worden bevorderd door het verder toenemende opleidingsniveau van de bevolking. Een en ander betekent dat de economie onmiskenbaar kennis-intensiever zal worden.

De drie scenario's in deze studie zijn:

- *Divided Europe* (DE),
- *Global Competition* (GC) en
- *European Coordination* (EC).

Bij het invullen van de scenario's worden de accenten ten aanzien van de bovengenoemde factoren of 'driving forces' verschillend gelegd. Daarbij wordt per scenario gestreefd naar consistente uitgangspunten voor de vijf factoren. In schema 2.1 staat een overzicht, waarin de karakteristieken van de scenario's met enkele steekwoorden

worden aangeduid.

Schema 2.1 Enkele karakteristieken van de drie scenario's

	Divided Europe	Global Competition	European Coordination
Internationaal	Stagnerende Europese integratie	Europa à la carte	Europa van meer snelheden
Demografie	Immigratie laag	Immigratie matig	Immigratie hoog
Sociaal-cultureel	Belangentegenstellingen	Individualisering	Sociale cohesie
Technologie	Trage diffusie	Sterke groei en diffusie	Minder efficiënte diffusie
Economie	Trage groei West-Europa	Hoge groei West-Europa	Vrij hoge groei West-Europa

De hoogste economische groei wordt gerealiseerd in *Global Competition*. Wat minder, maar toch nog vrij fors is de groei in *European Coordination*, terwijl in *Divided Europe* de groei duidelijk achterblijft. Economische groei wordt bevorderd door een goede werking van het marktmechanisme, maar ook internationale coördinatie, zoals die in de Europese Unie gestalte krijgt, kan bijdragen aan de economische groei. Ook wat dit betreft worden in de scenario's verschillende accenten gelegd. Niet alleen op economisch gebied zijn er verschillen, ook op sociaal-cultureel gebied liggen de accenten anders. Voor elk van de drie scenario's wordt een en ander hierna nog iets verder uitgewerkt. Ook aan de demografische kenmerken wordt globaal aandacht besteed, maar deze komen veel uitvoeriger terug in de latere hoofdstukken.

Divided Europe

In *Divided Europe* werkt noch het markt- noch het coördinatiemechanisme in Europa goed en dit geldt zowel op nationaal als op internationaal niveau. Het is een scenario waarin sociaal-economische problemen niet goed worden aangepakt, laat staan opgelost. De Europese concurrentiepositie verslechtert en de economische groei blijft in Europa derhalve achter bij die in Noord-Amerika en Azië. In genoemde landenblokken is de economische groei wel sterk. Zwakke economische groei, trage technologische ontwikkeling, weinig ontplooiingsmogelijkheden op sociaal-cultureel gebied en geringe voortgang bij het oplossen van milieuproblemen typeren Nederland en Europa.

De bevolking groeit in Nederland met 0,2% per jaar. De volumestijging van het bruto binnenlands product (BBP) van 1½% per jaar is bescheiden, de arbeidsproductiviteit groeit matig en de werkloosheid is aanhoudend hoog.

Global Competition

In *Global Competition* ligt de nadruk op een zeer dynamische technologische ontwikkeling, sterke internationalisering en een grote rol van het marktmechanisme. In dit scenario is de economische groei in Europa en ook Nederland het hoogst. Op EU-niveau geldt het model van 'Europa à la carte'. Liberalisatie, deregulering en felle concurrentie leiden tot een sterke economische dynamiek. *Global Competition* is een scenario voor de sterken met krachtige individualiserings-tendensen. De verzorgingsstaat wordt soberder ingericht, maar uitvoering van klassieke overheidstaken op het gebied van onderwijs, infrastructuur en openbaar bestuur krijgt meer accent. Tevens ziet de overheid het waarborgen van een goede marktwerking als een voornamelijk taak.

De groei van het BBP is in dit scenario met 3¼% per jaar het hoogst. De bevolkingsgroei komt gemiddeld uit op 0,4%. Per hoofd van de bevolking is de economische groei dus meer dan twee keer zo groot als in *Divided Europe*. De hoge economische groei wordt mede mogelijk gemaakt door een zeer sterke stijging van de arbeidsparticipatie.

European Coordination

In *European Coordination* speelt beleidscoördinatie een belangrijke rol. Aan solidariteit en sociale cohesie wordt groot belang gehecht. Er treedt een verdergaande Europese integratie op volgens het 'meer snelheden'-model. Mondiaal is er een zeker isolationisme tussen de blokken in de wereld. Vergeleken met *Global Competition* is het beeld iets minder gunstig. Een wereldwijde specialisatie met alle voordelen van dien wordt bemoeilijkt door het naast elkaar bestaan van economische blokken in de wereld. Bovendien verloopt de kennisdiffusie in dit scenario wat minder vlot. Daarom is de groei van het BBP in de EU iets minder fors dan in *Global Competition*, maar wel sterker dan in *Divided Europe*.

Het BBP groeit in Nederland met 2¾% per jaar. De bevolkingsgroei is in dit scenario met 0,5% per jaar het hoogst. De groei per hoofd van de bevolking ligt dus ruwweg midden tussen de beide andere scenario's.

Enkele belangrijke kengetallen voor de economische ontwikkeling in Nederland volgens de drie scenario's staan in tabel 2.1. Een meer uitgebreide beschrijving van de scenario's staat in CPB (1996b).

Tabel 2.1 Enkele economische kengetallen voor Nederland

	1974-1995	1996-2020		
		DE	GC	EC
	mutaties per jaar in %			
Loonvoet bedrijven	4,9	4,8	3,2	3,7
Prijs particuliere consumptie	4,0	3,3	1,4	2,0
Volume particuliere consumptie	2,2	1,7	3,2	2,7
Volume bruto binnenlands product	2,2	1,5	3,3	2,7
Idem, per hoofd van de beroepsbevolking	1,2	1,2	2,4	1,8
Werkgelegenheid bedrijven (arbeidsjaren)	0,5	0,2	1,1	0,9
	niveau in eindjaar			
Werkloosheid (% beroepsbevolking)	8,4	8,0	2,8	4,5
Werkgelegenheid (mln personen)	5,9	6,3	7,8	7,5

3. Bevolking

3.1 Inleiding

Hoeveel inwoners zal Nederland over 25 jaar tellen? Welk deel van de bevolking zal worden gevormd door allochtonen? Hoe sterk zal de vergrijzing doorzetten? Deze vragen zijn natuurlijk niet met zekerheid te beantwoorden. Maar gebruikmakend van de scenario-aanpak, die hiervoor is beschreven, zal in dit hoofdstuk worden geprobeerd plausibele toekomstbeelden voor de bevolking te schetsen. De ontwikkeling van de bevolking wordt bepaald door geboorten, sterfte en internationale migratie. Daarom zal eerst de toekomstige ontwikkeling van deze drie determinanten van de bevolkingsgroei worden gezien. Hierbij wordt ruim aandacht besteed aan de relatie met economische en sociaal-culturele factoren. Elk scenario heeft wat deze factoren betreft een eigen inkleuring (zie hoofdstuk 2, paragraaf 2.2), en tegen de achtergrond daarvan wordt voor elk scenario aangegeven wat een bijpassende ontwikkeling van geboorten, sterfte en internationale migratie zou kunnen zijn. Een samenvattend overzicht hiervan staat in tabel 3.1.

Tabel 3.1 Vruchtbaarheid, levensverwachting en migratie in drie scenario's

	1995	2020		
		DE	GC	EC
Kindertal per vrouw	1,5	1,6	1,7	1,9
Levensverwachting mannen	74,5 jr.	77 jr.	79 jr.	79 jr.
Levensverwachting vrouwen	80,3 jr.	81 jr.	83 jr.	83 jr.
Migratiesaldo ^a	29 dzd.	20 dzd.	30 dzd.	45 dzd.
w.v. allochtonen		25 dzd.	35 dzd.	50 dzd.

^a 1995 = gemiddelde 1974-1995

3.2 Vruchtbaarheid

De relatie tussen economie en vruchtbaarheid in een ontwikkeld land als Nederland is in de loop van de tijd veranderd. In het verleden was er een duidelijk negatieve

relatie: met het toenemen van de welvaart daalde het gemiddelde kindertal. De laatste decennia is de relatie meer gecompliceerd geworden. Sociaal-culturele ontwikkelingen als emancipatie, zelfontplooiing en individualisering spelen een belangrijke rol en hebben onder meer bijgedragen aan de toename van opleidingsniveau en arbeidsparticipatie van vrouwen. Aanvankelijk was er een negatief effect op de vruchtbaarheid. In de jaren zestig en zeventig daalde de vruchtbaarheid sterk. Maar sindsdien is er ondanks de verdere toename van opleidingsniveau en arbeidsparticipatie van vrouwen geen verdere daling van het vruchtbaarheidsniveau. Wel is er een sterke tendens tot het uitstellen van de geboorte van het eerste kind. De vruchtbaarheidscijfers van vrouwen van rond de twintig zijn flink gedaald, terwijl die van vrouwen van rond de dertig zeer sterk zijn toegenomen (Vermunt, 1992).

Een internationale vergelijking laat zien dat een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen geen negatief effect op de vruchtbaarheid hoeft te hebben. Integendeel, in Noord-Europese landen gaat een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen gepaard met relatief hoge vruchtbaarheidscijfers (De Jong, 1995). Gunstige voorzieningen voor kinderopvang en ouderschapsverlof kunnen hier in combinatie met andere opvattingen over het samengaan van werk en kinderen een verklaring voor vormen. Empirisch onderzoek voor Nederland laat een positieve relatie tussen vruchtbaarheid en het vertrouwen in de economie zien (De Beer, 1991). De recente ontwikkelingen in Oost-Europa tonen aan dat een sociaal-economische teruggang in combinatie met een toenemende onzekerheid een sterk negatief effect op de vruchtbaarheid kan hebben.

Er zijn dus aanwijzingen voor een positieve samenhang tussen vruchtbaarheid en economie. Maar economische factoren zijn zeker niet voldoende om verschillen of veranderingen in de vruchtbaarheid te verklaren. Sociaal-culturele factoren (zoals de attitude ten opzichte van werken van vrouwen in combinatie met opvoeden van kinderen, individualisering, al dan niet materialistische levenshouding) zijn zeker zo belangrijk.

Als maat voor het vruchtbaarheidsniveau wordt het gemiddelde kindertal per vrouw gebruikt. Deze maat kan zowel voor kalenderjaren als voor generaties worden geoperationaliseerd. Voor kalenderjaren wordt het gemiddeld kindertal berekend als de som van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers. Deze maat wordt aangeduid als het totale vruchtbaarheidscijfer. Vaak wordt de Engelstalige afkorting TFR ('total fertility rate') gebruikt. De TFR geeft aan hoeveel kinderen een vrouw gemiddeld zou krijgen indien gedurende haar vruchtbare levensfase de in een kalenderjaar waargenomen leeftijdsspecifieke vruchtbaarheid zou gelden. De TFR kan worden beschouwd als het gemiddelde kindertal van een fictieve generatie. Wanneer zich veranderingen voordoen in de leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen, zal de TFR afwijken van het uiteindelijke kindertal van werkelijke cohorten. Zo zal uitstel van de geboorte van

het eerste kind leiden tot een – tijdelijke – daling van de TFR, zonder dat het uiteindelijke kindertal verandert. Immers, uitstel van geboorte betekent dat de vruchtbaarheidscijfers op jonge leeftijd teruglopen, terwijl de stijging op hogere leeftijd – wanneer de uitgestelde geboorten worden ingehaald – zich pas in een later kalenderjaar zal voordoen. Voor de lange termijn wordt een stabilisatie van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers verondersteld. Dit werkt met vertraging door op het uiteindelijke kindertal. Hierdoor zal het kindertal van jonge generaties overeenkomen met de TFR voor de lange termijn. De laatste tien jaar fluctueert de TFR in Nederland tussen 1,5 en 1,6. Daarmee neemt Nederland in West-Europa een middenpositie in. In de Noord-Europese landen en in Ierland is het vruchtbaarheidscijfer hoger, terwijl dat in Zuid-Europa en in Duitsland lager is (Bosveld, 1996). Sinds de jaren zeventig dalen de vruchtbaarheidscijfers op jonge leeftijden. Daar staat tegenover dat de vruchtbaarheidscijfers op hogere leeftijden toenemen. Er is dus sprake geweest van uitstel van geboorten bij generaties die nu rond de dertig of ouder zijn. Dit betekent dat de huidige TFR lager is dan het uiteindelijke kindertal van die generaties. Als de inhaal van geboorten bij vrouwen rond de dertig zich in de toekomst voortzet, is de huidige TFR ook lager dan het uiteindelijke kindertal van jongere generaties.

Tabel 3.2 Totaal vruchtbaarheidscijfer

	1970	1980	1995
	kinderen per vrouw		
België	2,3	1,7	1,5
Denemarken	2,0	1,6	1,8
Duitsland	2,0	1,6	1,2
Finland	1,8	1,6	1,8
Frankrijk	2,5	2,0	1,7
Griekenland	2,3	2,2	1,4
Ierland	4,0	3,3	1,9
Italië	2,4	1,6	1,2
Nederland	2,6	1,6	1,5
Noorwegen	2,5	1,7	1,9
Oostenrijk	2,7	1,7	1,4
Portugal	2,8	2,2	1,4
Spanje	2,9	2,2	1,2
Verenigd Koninkrijk	2,0	1,9	1,7
Zweden	1,9	1,7	1,7

Bron: Eurostat

Tussen 1970 en 1980 is de vruchtbaarheid in alle West-Europese landen sterk gedaald (zie tabel 3.2). De daling kan worden toegeschreven aan een combinatie van een dalend kindertal en uitstel van het krijgen van kinderen. Na 1980 nam in Noord-

Europa de TFR toe door inhaal van uitgestelde geboorten. In Nederland is de TFR sinds 1980 niet toegenomen. Een verklaring hiervoor is dat het uitstelproces in Nederland langer doorgaat. De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen kinderen krijgen ligt in Nederland hoger dan in vrijwel alle andere landen (Bosveld, 1996). In Zuid-Europa is de TFR na 1980 verder gedaald. Dat komt doordat in die landen (nog) nauwelijks sprake is van een stijging van de vruchtbaarheid op hogere leeftijden.

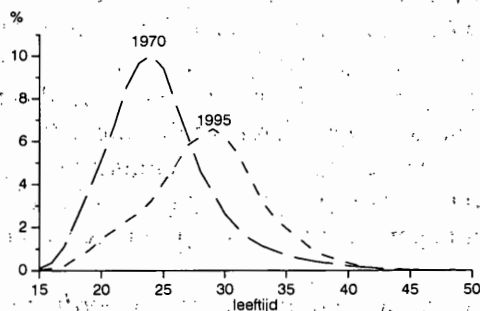
De vruchtbaarheid van allochtonen is hoger dan die van de autochtone bevolking. Vooral Marokkaanse en Turkse vrouwen hebben een hoog gemiddeld kindertal (Butzelaar, 1996). De TFR van Marokkaanse vrouwen is ruim twee keer zo hoog als die van Nederlandse vrouwen en die van Turkse vrouwen anderhalf keer zo hoog. Overigens worden de verschillen van de vruchtbaarheid van Marokkaanse en Turkse vrouwen met die van autochtone vrouwen kleiner. De vruchtbaarheid van Surinaamse en Antilliaanse vrouwen verschilt maar weinig van die van autochtone vrouwen. In alle drie scenario's is dezelfde ontwikkeling in de vruchtbaarheid van allochtone vrouwen verondersteld, omdat deze vooral wordt bepaald door sociaal-culturele trends en niet zozeer door een gunstige of minder gunstige economische ontwikkeling. Bepalend zijn zowel de dalende geboortecijfers in de herkomstlanden als de integratie in de Nederlandse samenleving. In alle drie scenario's is verondersteld dat op de langere termijn Turkse vrouwen uiteindelijk 2 kinderen krijgen en Marokkaanse vrouwen 3. Surinaamse en Antilliaanse vrouwen worden verondersteld gemiddeld evenveel kinderen te krijgen als autochtone vrouwen en het gemiddelde kindertal van allochtonen uit andere landen wordt op 2 gesteld.

De matige economische groei en hoge werkloosheid leiden in *Divided Europe* tot een grotere bestaansonzekerheid, vooral bij jonge generaties. Door de structureel lage economische groei hebben mensen weinig vertrouwen in de toekomst. Veel jonge vrouwen stellen het krijgen van kinderen lang uit teneinde hun positie op de ongunstige arbeidsmarkt niet te verslechteren. Dit wordt versterkt doordat de voorzieningen voor kinderopvang en ouderschapsverlof niet verbeteren als gevolg van de ruime arbeidsmarkt. Doordat de economische situatie structureel ongunstig is, leidt uitstel in veel gevallen uiteindelijk tot afstel. Dit leidt uiteindelijk tot een hoge kinderloosheid. Volgens dit scenario zal de daling van de vruchtbaarheid die zich bij jonge vrouwen in de afgelopen jaren heeft voorgedaan de komende jaren nauwelijks worden gecompenseerd door een stijging op hogere leeftijd. In dit scenario komt van uitstel in veel gevallen afstel. Het percentage vrouwen dat kinderloos zal blijven, neemt toe tot 30. Het uiteindelijke gemiddelde kindertal van jonge generaties zal nauwelijks hoger zijn dan de huidige TFR. Het gemiddelde kindertal per vrouw komt dan uit op 1,6.

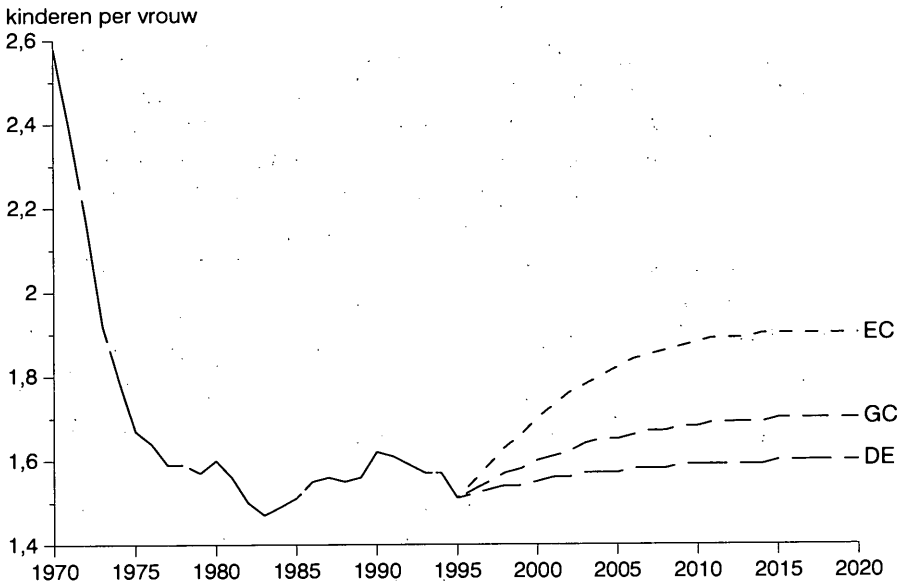
Uitstel moederschap

Sinds begin jaren zeventig worden vrouwen steeds later moeder. In 1970 was de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind 24,8 jaar. In 1995 was dit toegenomen tot 28,4 jaar. Vijfentwintig jaar geleden was het nog tamelijk uitzonderlijk om pas rond dertigjarige leeftijd of later het eerste kind te krijgen. Van de vrouwen die in 1970 hun eerste kind kregen, was 12% dertig jaar of ouder. In 1995 was dat toegenomen tot ruim 40%. Er zijn dus steeds meer vrouwen van begin dertig met jonge kinderen. Daartegenover staat dat het aantal jonge moeders sterk is teruggelopen. Oorzaken zijn het gestegen opleidingsniveau en de mede daardoor gestegen arbeidsparticipatie van vrouwen. Omdat jonge vrouwen langer studeren en vervolgens een aantal jaren full-time willen werken, wordt de gezinsvorming uitgesteld. In een aantal gevallen komt van uitstel afstel. Van jonge vrouwen zegt maar een klein percentage geen kinderen te willen: van vrouwen rond de 25 jaar denkt nog geen 10% kinderloos te blijven. Niettemin neemt het percentage vrouwen dat uiteindelijk kinderloos blijft, toe. Van de vrouwen die in 1945 zijn geboren is 11% kinderloos gebleven. Van de vrouwen die twintig jaar later zijn geboren, zal zo'n 20% kinderloos blijven. In alle West-Europese landen is de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen sinds de jaren zeventig toegenomen. Maar in Nederland is het uitstellen wel veel verder gegaan dan in de andere West-Europese landen. Terwijl in de meeste West-Europese landen de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind 26 à 27 jaar is, ligt die leeftijd in Nederland zoals gezegd op ruim 28 jaar.

Percentage vrouwen dat eerste kind krijgt

Grafiek 3.1 Totaal vruchtbaarheidscijfer

In *Global Competition* geven vrouwen een toenemende prioriteit aan een carrière. De grote arbeidsvraag oefent een sterke positieve stimulans uit op de arbeidsparticipatie van vrouwen (zie ook paragraaf 6.3). Doordat in dit marktgerichte scenario de collectieve voorzieningen voor kinderopvang beperkt zijn, stellen veel vrouwen het krijgen van kinderen uit. In veel gevallen leidt uitstel tot afstel. Dit wordt nog versterkt doordat de flexibilisering van de arbeidsmarkt in combinatie met wat meer bescheiden sociale voorzieningen de onzekerheid van jonge generaties over hun toekomstperspectieven ten aanzien van arbeid en inkomen vergroot. De economische positie van de vrouw wordt steeds onafhankelijker. Er is een sterke individualiseringstendens, ook binnen het gezin. Mannen blijven een hoge prioriteit geven aan werk en nemen niet een substantieel deel van de opvoedende taak over. Dit wordt nog versterkt door een in toenemende mate materialistisch getinte levenshouding. Er wordt een hoge prioriteit gegeven aan een luxe leefpatroon. Tezamen leiden deze factoren tot een hogere kinderloosheid bij jonge generaties. Een kwart van de vrouwen krijgt geen kinderen. In dit scenario wordt de daling van de vruchtbaarheidscijfers bij jongere vrouwen die zich in de afgelopen jaren heeft voorgedaan maar voor een beperkt deel goedge maakt door een compenserende stijging op hogere leeftijd. Er vindt nog wel enige stijging van de TFR plaats, maar niet tot het niveau van Noord-Europa. Het gemiddelde kindertal per vrouw zal volgens dit scenario uitkomen op 1,7.

Door de hoge structurele economische groei in *European Coordination* hebben jonge

mensen veel vertrouwen in de toekomst. Bij de toenemende welvaart is in toenemende mate sprake van een post-materialistische levenshouding. De kwaliteit van het bestaan en relaties worden belangrijker gevonden dan een steeds luxer consumptiepatroon. De rolpatronen van man en vrouw binnen het gezin veranderen. Mannen nemen een grotere verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de kinderen. Dit wordt mede mogelijk gemaakt door de toenemende flexibilisering van de arbeidsmarkt in combinatie met goede sociale voorzieningen, waardoor de keuzevrijheid wordt vergroot. De overheid bevordert de uitbreiding van voorzieningen voor kinderopvang en ouderschapsverlof. Het werken van moeders wordt steeds meer algemeen geaccepteerd. Bij een gunstige economische ontwikkeling kan een hoge arbeidsparticipatie van vrouwen worden gecombineerd met een relatief hoge vruchtbaarheid, zoals de Noord-Europese landen laten zien. Deze combinatie doet zich vooral bij hoogopgeleiden voor. Door de betere voorzieningen voor het combineren van kinderen en betaald werk, stellen vrouwen het krijgen van kinderen minder uit dan in *Global Competition*. In dit scenario wordt verondersteld dat de periodevruchtbaarheid zal toenemen tot een niveau dat vergelijkbaar is met dat in Noorwegen: 1,9 kinderen per vrouw.

3.3 Sterfte

De bekendste maat voor de sterfte vormt de levensverwachting bij geboorte. Dit cijfer geeft aan hoe oud mensen zouden worden als voor hen gedurende hun leven de leeftijdsspecifieke sterftcijfers zouden gelden die in een kalenderjaar zijn gemeten. Net als in andere Europese landen bestaat in Nederland een duidelijke relatie tussen gezondheid en sterfte aan de ene kant en opleiding en sociaal-economische status aan de andere kant (Kunst en Mackenbach, 1995). Er zijn indicaties dat slechtere leef-, woon- en werkomstandigheden en ongezondere leefgewoonten (meer roken, ongezond eetpatroon, minder beweging) in de lagere sociaal-economische categorieën de gezondheid negatief beïnvloeden. Verder kan sprake zijn van een soort 'sociale' stress die wordt veroorzaakt door de op veel gebieden moeilijke situatie van laagopgeleiden in de maatschappij. Een empirische analyse van sterfteverschillen tussen West-Europese landen laat een positieve samenhang zien van de levensverwachting met de hoogte van het nationaal inkomen per hoofd, uitgaven aan gezondheidsvoorzieningen en consumptie van groente en fruit (De Beer en Van Hoorn, 1995). Ook een analyse van regionale sterfteverschillen duidt op het belang van sociaal-economische factoren (WHO, 1994). In Groot-Brittannië is de levensverwachting in welvarende regio's (met name in Zuid-Engeland) enkele jaren hoger dan in 'achterstandsgebieden' zoals Noord-Engeland en de omgeving van Glasgow. In Nederland is bijvoorbeeld de sterfte relatief hoog in Limburg en Twente. Ook de recente ontwikkelingen in Oost-Europa vormen een duidelijke aanwijzing voor de invloed van sociaal-economische ontwikkelingen op de sterfte. Zo is in recente jaren de levensverwachting van mannen

in Rusland en Hongarije gedaald. Volgens een internationaal vergelijkend onderzoek wordt dit niet zozeer door de verslechtering van het milieu maar door de economische teruggang veroorzaakt. Opvallend zijn ook de ontwikkelingen in Duitsland. In het begin van de jaren zeventig was de levensverwachting in de DDR nog een jaar hoger dan in West-Duitsland. Daarna liep deze snel terug. Eind jaren tachtig was de levensverwachting in Oost-Duitsland twee jaar lager dan in West-Duitsland.

Voor een deel zullen de regionale sterfteverschillen ook aan sociaal-culturele verschillen moeten worden toegeschreven. Het is moeilijk de afzonderlijke invloeden van economie en cultuur te kwantificeren. Maar de internationale en regionale verschillen maken in ieder geval wel duidelijk dat het gecombineerde effect van verschillende determinanten op de levensverwachting aanzienlijk kan zijn.

Verder blijkt uit empirisch onderzoek dat er een duidelijke samenhang is tussen sterfte en huishoudenssituatie (Van Hoorn, 1993a). Alleenstaanden hebben hogere sterftecijfers dan gehuwden. Hoewel de causaliteit twee richtingen kan hebben (huwelijk biedt bescherming versus ongezonde mensen trouwen niet) mag worden aangenomen dat samenwonen een positief effect op de levensverwachting heeft.

De levensverwachting voor zowel mannen als vrouwen is in Nederland hoger dan in de meeste andere West-Europese landen (zie tabel 3.3). Mannen worden 74,5 jaar en vrouwen ruim 80,3 jaar. Het verschil is dus bijna 6 jaar. In Zweden is de levensverwachting duidelijk hoger: voor mannen ruim anderhalf jaar hoger dan in Nederland en voor vrouwen een jaar hoger. In Frankrijk is de levensverwachting voor vrouwen ruim anderhalf jaar hoger dan in Nederland. Ook in Italië en Spanje is de levensverwachting voor vrouwen hoger dan in Nederland. Tien jaar geleden was dat nog niet het geval (Myers, 1993). De internationale verschillen in levensverwachting kunnen worden verklaard uit een combinatie van economische factoren zoals welsvaartsniveau, sociaal-economische verschillen, uitgaven aan gezondheidszorg en uit verschillen in levensstijl, bijvoorbeeld ten aanzien van voeding en roken (Noin, 1993). Daarnaast kan het verloop van de sterfte in het verleden een rol spelen. In landen die in het verleden een relatief hoge sterfte kenden, kan selectie hebben plaatsgevonden, waardoor de sterftecijfers van ouderen nu vrij laag zijn. Het omgekeerde geldt voor landen zoals Nederland, waar de sterfte in het verleden al laag was.

Afgezien van korte perioden met een minder gunstige ontwikkeling (in de jaren zestig liep de levensverwachting van mannen terug) is sprake van een langdurige stijgende trend in de levensverwachting als gevolg van vooruitgang in de medische technologie, betere gezondheidszorg en betere leef- en werkomstandigheden (Caselli en Lopez, 1996; Day, 1991; Duchêne en Wunsch, 1991; Olshansky et al., 1990; STG, 1992). Er is geen reden om aan te nemen dat aan die stijging plotseling een einde zal komen (Valkonen, 1991). Daarom wordt in alle drie scenario's van een stijgende levensverwachting uitgegaan. Wat wel varieert, is het tempo van de stijging.

In Nederland is voor vrouwen het stijgingstempo van de levensverwachting de laatste tien jaar teruggelopen. Maar gezien de hogere levensverwachting voor vrouwen in verschillende andere landen is er geen reden aan te nemen dat de levensverwachting van vrouwen in Nederland zijn maximum al heeft bereikt.

De ontwikkeling van de levensverwachting tot 2020 in de drie scenario's wordt hieronder besproken. De belangrijkste kengetallen staan in tabel 3.1. Historische cijfers, ook voor andere landen, staan in tabel 3.3.

Tabel 3.3 *Levensverwachting bij geboorte*

	mannen			vrouwen		
	1970	1985	1995	1970	1985	1995
	jaren					
België	68,2	71,1	73,3	74,7	77,9	80,2
Denemarken	70,9	71,5	72,7	76,4	77,4	78,0
Duitsland	67,6	71,3	73,3	73,7	77,6	79,8
Finland	66,6	70,1	72,8	75,0	78,5	80,2
Frankrijk	68,6	71,2	73,8	76,2	79,4	81,9
Griekenland	70,6	74,0	75,2	74,5	78,7	80,2
Ierland	68,8	71,6	73,1	73,8	77,2	78,7
Italië	69,2	72,2	74,9	75,2	78,7	81,4
Nederland	71,1	73,1	74,5	77,0	79,7	80,3
Noorwegen	71,4	72,6	74,9	77,6	79,4	80,6
Oostenrijk	67,0	71,0	73,5	74,3	77,3	80,1
Portugal	64,9	69,3	71,5	71,3	76,3	78,6
Spanje	70,2	73,0	73,2	75,7	79,5	81,2
Verenigd Koninkrijk	69,0	71,8	74,2	75,2	77,6	79,2
Zweden	72,1	73,8	76,1	77,5	79,6	81,4

Bron: Eurostat

De hoge werkloosheid in *Divided Europe* heeft een negatief effect op de gezondheids-situatie. Dit heeft een negatief effect op de levensverwachting, wat nog wordt versterkt doordat er als gevolg van de matige economische groei minder geld wordt uitgegeven aan de gezondheidszorg. Er is weinig aandacht voor preventie, bijvoorbeeld door verbetering van de arbeidsomstandigheden.

In dit scenario stijgt de levensverwachting minder sterk dan in de afgelopen decennia. In 2020 is de levensverwachting voor mannen 77 jaar, een jaar lager dan het niveau dat bij een voortzetting van de trend van de afgelopen 25 jaar zou worden bereikt. Voor vrouwen is de afzwakking van de trend in de levensverwachting nog sterker. De reden hiervoor is dat de afgelopen 10 jaar de stijging van de levensverwachting bij vrouwen minder dan de helft was van die bij mannen.

In *Global Competition* maakt de medische technologie snelle vorderingen. Hierdoor nemen de overlevingskansen toe voor mensen die door een ziekte of een ongeluk worden getroffen (Mackenbach e.a., 1988). Dit leidt tot een verdere verlaging van de sterftcijfers. Ook de gunstige economische ontwikkeling en in het bijzonder de lage werkloosheid heeft een positieve invloed op de levensverwachting. Daar staat tegenover dat de sterke individualiseringstendens, waardoor relatief veel mensen alleenwonen, een negatieve invloed op de sterftcijfers kan hebben (Van Hoorn, 1993b).

In dit scenario zijn de positieve invloeden sterker dan de negatieve. Daarom is de toename van de levensverwachting voor mannen in de komende 25 jaar groter dan in de afgelopen kwart eeuw. In 2020 is de levensverwachting voor mannen 79 jaar. Dit is een jaar hoger dan bij een voortzetting van de trend van de afgelopen 25 jaar het geval zou zijn geweest. Voor vrouwen stijgt de levensverwachting iets minder (tot 83 jaar in 2020). De reden hiervoor is dat de sterftcijfers voor vrouwen al beduidend lager zijn dan voor mannen. Naarmate de sterftcijfers lager zijn, wordt een verdere daling steeds moeilijker te realiseren.

In *European Coordination* is de gezondheidszorg goed en toegankelijk voor alle lagen van de bevolking. De overheid besteedt veel aandacht aan preventie, bijvoorbeeld door de zorg voor een schoon milieu, maatregelen voor een veiliger verkeer en het bevorderen van een gezonde leefstijl bijvoorbeeld door anti-rook campagnes. Goede sociale relaties zijn in dit scenario belangrijk, wat een positief effect heeft op de levensverwachting. Daar staat tegenover dat de medische technologie zich minder sterk ontwikkelt dan in *Global Competition*.

Er zijn dus zowel positieve als negatieve verschillen ten opzichte van *Global Competition*. Per saldo is in dit scenario sprake van een even sterke toename van de levensverwachting als in *Global Competition*.

3.4 Internationale migratie

Bij een verklaring van ontwikkelingen in de internationale migratie spelen economie en beleid een belangrijke rol (Massey et al., 1994; Macura, 1994). Bij de economie gaat het zowel om structurele verschillen tussen landen (een belangrijke oorzaak van migratie van arme naar rijke landen) als om conjuncturele ontwikkelingen (bijvoorbeeld de situatie op de arbeidsmarkt). De jaarlijkse veranderingen in de immigratie blijken een sterke samenhang te vertonen met het verloop van het werkloosheidscijfer.

Slechts een beperkt deel van de migratie kan rechtstreeks in verband worden gebracht met de economie: arbeidsmigratie. Maar economische factoren hebben ook effect op andere vormen van migratie. Zo houden bijvoorbeeld de mogelijkheden voor gezinsherenigende en gezinsvormende migratie verband met de inkomenssituatie. Verder kan worden aangenomen dat een deel van de asielzoekers feitelijk economische

migranten zijn.

Er zijn sinds de Tweede Wereldoorlog tal van voorbeelden van de invloed van het beleid op de migratie. Zo werd in de jaren vijftig de emigratie van Nederlanders naar landen als Australië, Nieuw-Zeeland en Canada gestimuleerd, in de jaren zestig werden gastarbeiders uit mediterrane landen geworven, vanaf 1973 werd een restrictief beleid ten aanzien van arbeidsmigratie gevoerd, sinds de tweede helft van de jaren tachtig werd het beleid ten aanzien van asielzoekers herhaaldelijk bijgesteld, in de eerste helft van de jaren negentig werden de regels ten aanzien van gezinshereniging en gezinsvormende migratie aangescherpt en werden maatregelen genomen tegen illegalen.

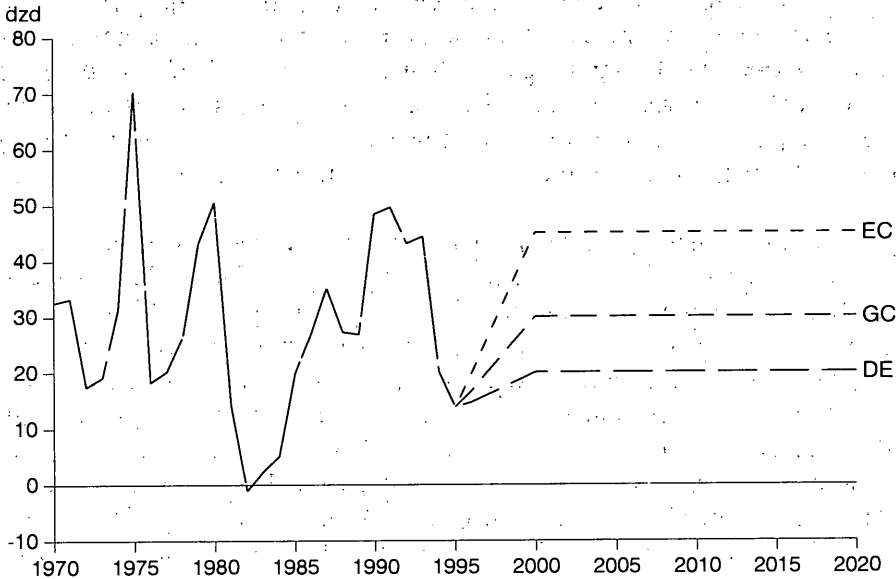
Het migratiebeleid is uiteraard niet onafhankelijk van de economische situatie. Zo vormen hoge werkloosheidscijfers stevast een reden voor een strikter toelatingsbeleid. De mate van effectiviteit van het beleid is moeilijk te bepalen. Herhaaldelijk heeft zich kort na het nemen van een restrictieve maatregel een daling voorgedaan in de immigratie, maar vaak volgde enige tijd later weer een stijging. In hoeverre dat betekent dat het effect van beleidswijzigingen meestal maar tijdelijk is geweest, valt moeilijk uit te maken, omdat nu eenmaal onbekend is hoe de ontwikkeling van de immigratie zou zijn geweest zonder restrictief toelatingsbeleid. Van belang daarbij is dat de effecten van het beleid in Nederland niet los kunnen worden gezien van het beleid in andere Europese landen. Een duidelijk voorbeeld vormen de ontwikkelingen rond asielzoekers. Toen het beleid in andere West-Europese landen eerder werd aangescherpt dan in Nederland nam het aantal asielzoekers in Nederland toe, terwijl dat in andere landen terugliep. Toen ook in Nederland nieuwe maatregelen werden genomen, daalde het aantal asielzoekers sterk.

Duidelijk is wel dat het beleid niet voor 100% effectief is (na een nieuwe maatregel vinden na verloop van tijd migranten nieuwe mogelijkheden om naar ons land te komen), maar omgekeerd ook niet volledig ineffectief (zonder restrictief beleid zou de omvang van de immigratie ongetwijfeld beduidend hoger zijn dan het huidige niveau).

Het migratiesaldo fluctueert sterk van jaar op jaar. De afgelopen decennia heeft het saldo gevarieerd tussen 0 en 50 duizend. Het laagste niveau deed zich begin jaren tachtig voor toen de werkloosheid zeer sterk toenam. Het hoogste niveau werd begin jaren negentig waargenomen, onder meer als gevolg van de forse toename van het aantal asielzoekers. In het midden van de jaren negentig liep het migratiesaldo weer terug. Deze ontwikkeling van de migratie is niet uniek voor Nederland. Veel andere West-Europese landen hebben een soortgelijke ontwikkeling te zien gegeven. In de eerste helft van de jaren tachtig was het migratiesaldo zeer laag: voor 18 West-Europese landen was het totale migratiesaldo in de jaren 1980-1984 minder dan 100 duizend op jaarbasis. In praktisch alle West-Europese landen nam het saldo in het begin van de jaren negentig sterk toe. In de periode 1990-1994 was het totale

migratiesaldo voor de EER-landen 1,1 miljoen op jaarbasis.

Grafiek 3.2 Migratiesaldo

De cijfers van het migratiesaldo voor Nederland zijn inclusief het saldo administratieve correcties. De laatste tien jaar is het aantal administratieve correcties fors toegenomen (De Beer en Tjemmes, 1996). Een belangrijke bron van administratieve correcties vormt niet geregistreeerde emigratie. Als iemand die naar het buitenland vertrekt dit niet bij zijn woongemeente meldt en de gemeente na enige tijd vaststelt dat iemand niet meer woont op het adres waar hij ingeschreven staat, wordt een administratieve correctie uitgevoerd.

Voor de emigratie van Nederlanders en de immigratie van niet-Nederlanders uit rijke landen (en de remigratie van beide groepen) worden geen verschillen tussen de drie scenario's verondersteld. Het niveau is gelijkgesteld aan het gemiddelde over de afgelopen jaren. Het emigratie-overschot van Nederlanders bedraagt 10 duizend, terwijl het immigratie-overschot van mensen uit de rijke OESO-landen op 5 duizend ligt. Dit betekent dat er voor mensen uit rijke landen een negatief migratiesaldo is van minus 5 duizend. De ontwikkeling van de internationale migratie tot 2020 in de drie scenario's wordt hieronder besproken. Het migratiesaldo per scenario, in historisch perspectief, staat in grafiek 3.2.

De relatief lage economische groei vormt in *Divided Europe* een rem op de

immigratie. Zij leidt tot aanscherping van het toelatingsbeleid en door de minder gunstige inkomensontwikkeling zijn de mogelijkheden voor gezinshereniging en gezinsvormende migratie beperkt.

Als er door een humanitaire crisis een nieuwe toeloop van asielzoekers komt, zal het beleid reageren door een verscherping van de procedures. Er is minder geld beschikbaar voor de opvang van asielzoekers. Slechts een gering percentage van de asielzoekers krijgt een permanente verblijfsvergunning en mensen met een tijdelijke vergunning dienen na enige tijd weer te vertrekken.

In dit scenario is de daling van het migratiesaldo in 1994 en 1995 blijvend. Het toekomstige migratiesaldo is gelijk aan het gemiddelde halverwege de jaren negentig: 20 duizend. Het saldo voor migranten van buiten de rijke landen bedraagt 25 duizend.

In *Global Competition* heeft de hoge economische groei weliswaar een aanzuigende werking op migranten, maar beleidsconcurrentie tussen landen leidt tot een restrictief toelatingsbeleid. Er is geen gecoördineerd Europees beleid op het gebied van migratie. Individuele landen proberen te vermijden dat hun toelatingsbeleid er ten opzichte van omringende landen als ruimhartig uit springt. Omdat in de verschillende Westeuropese landen de toelating van asielzoekers wordt beperkt, worden ook in Nederland de procedures aangescherpt. Er is een zware procedure voor het verkrijgen van een permanente verblijfstitel. Mensen met een voorlopige verblijfsvergunning worden gestimuleerd om naar het land van herkomst terug te keren. Omdat ook in de herkomstlanden de economische ontwikkeling relatief gunstig is, wordt de 'push'-factor minder groot.

In dit scenario is het migratiesaldo vanwege het restrictieve beleid minder hoog dan de hoogste niveaus in de afgelopen decennia, maar vanwege de gunstige economische ontwikkeling ligt het wel hoger dan de laagste niveaus in die periode. Het migratiesaldo is gelijk aan het gemiddelde in de afgelopen twintig jaar: 30 duizend. Het migratiesaldo van mensen uit armere landen komt uit op 35 duizend.

De hoge economische groei vormt in *European Coordination* een pull-factor. Relatieve schaarste op de arbeidsmarkt heeft een aanzuigend effect. Er is sprake van coördinatie van het toelatingsbeleid op Europees niveau. De regels voor gezinsvormende migratie die zijn gebaseerd op humanitaire overwegingen worden niet verder aangescherpt. Door de gunstige inkomensontwikkeling kunnen meer allochtonen het zich permitteren een partner te laten overkomen.

Door de uitbreiding van de capaciteit van opvangcentra in de afgelopen jaren leidt een structureel aantal asielzoekers per jaar in de orde van grootte van 20 à 30 duizend niet tot grote problemen bij de opvang. Pas als de toestroom groter dreigt te worden, zal het beleid aangescherpt worden. Er is geen gedwongen terugkeer op grote schaal van asielzoekers naar het land van herkomst. Er zijn niet al te veel beperkingen aan de gezinshereniging van erkende vluchtelingen.

In dit scenario wordt een minder restrictief beleid gevoerd dan in *Global Competition*, al wordt het restrictieve beleid van de eerste helft van de jaren negentig wel gecontinueerd. Het migratiesaldo bereikt een niveau dat gelijk is aan het gemiddelde in het begin van de jaren negentig: 45 duizend per jaar. Zoals reeds eerder is opgemerkt, is het migratiesaldo voor mensen uit rijke landen gelijk aan dat in de andere scenario's: een negatief saldo van 5 duizend. Dit betekent dat in *European Coordination* het migratiesaldo voor migranten van buiten de rijke landen uitkomt op 50 duizend per jaar.

3.5 Bevolkingsgroei

In 1996 telt Nederland 15,5 miljoen inwoners. Volgens alle drie scenario's zal in het begin van de volgende eeuw het aantal van 16 miljoen worden bereikt. De ontwikkeling per scenario, in historisch perspectief, staat in grafiek 3.3. Hoewel de tijdshorizon van de scenario's ligt in het jaar 2020, is nog een doorkijk gemaakt tot 2050, uitgaande van gelijkblijvende vruchtbaarheid, sterfte en migratie na 2020. De betreffende bevolkingscijfers met een onderverdeling naar leeftijdsgroepen staan in tabel 3.4.

Tabel 3.4 *Bevolkingsomvang op 1 juli*

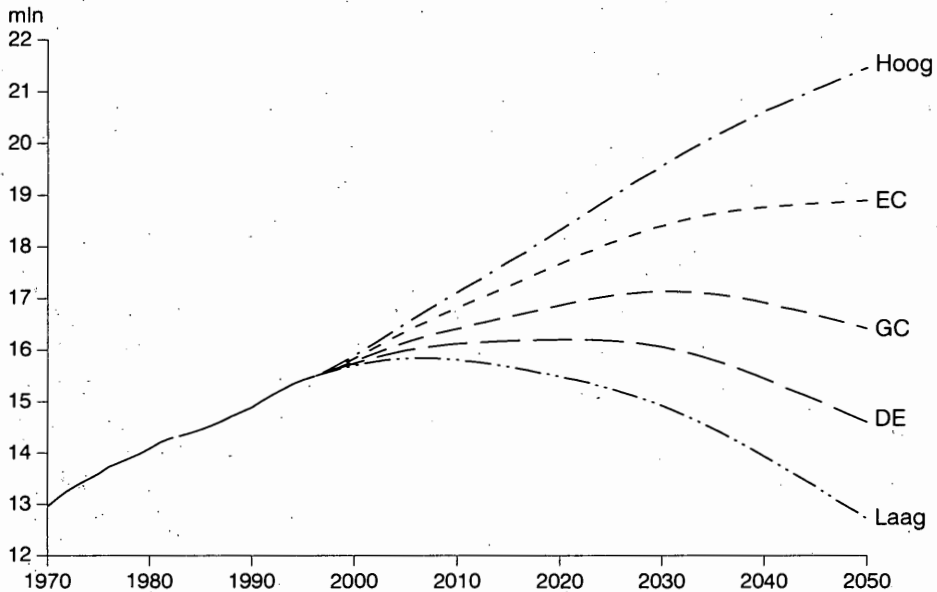
	0-19 jaar			20-64 jaar			65+ jaar			totaal		
	DE	GC	EC	DE	GC	EC	DE	GC	EC	DE	GC	EC
	mln											
1995	3,8	3,8	3,8	9,6	9,6	9,6	2,0	2,0	2,0	15,5	15,5	15,5
2000	3,8	3,8	3,9	9,8	9,8	9,9	2,2	2,2	2,2	15,8	15,8	15,9
2005	3,8	3,9	4,0	9,9	10,0	10,1	2,3	2,3	2,3	16,0	16,2	16,4
2010	3,6	3,8	4,1	10,0	10,1	10,3	2,5	2,5	2,5	16,1	16,4	16,9
2015	3,4	3,6	4,1	9,9	10,1	10,3	2,9	3,0	3,0	16,2	16,7	17,3
2020	3,3	3,6	4,1	9,8	10,0	10,3	3,2	3,3	3,3	16,2	16,9	17,7
2050	2,8	3,4	4,4	8,2	9,1	10,4	3,5	4,0	4,1	14,6	16,4	18,9

De afzonderlijke bijdragen van geboorten, sterfte en migratie aan de bevolkingsgroei staan in tabel 3.5.

De bevolkingsgroei is het laagst in *Divided Europe*: Dit komt doordat in dit scenario zowel het gemiddelde kindertal als het migratiesaldo laag is. Bovendien is de levensverwachting relatief laag. Rond 2010 zijn het aantal geboorten en het aantal overledenen met elkaar in evenwicht. De bevolking blijft dan nog een aantal jaar groeien als gevolg van het positieve migratiesaldo. De maximale bevolkingsomvang van 16,2 miljoen wordt in 2020 bereikt. De totale bevolkingsgroei van 1995 tot 2020 bedraagt dus 700 duizend. Dit komt neer op een gemiddelde groei van 0,19% per jaar.

Van de totale bevolkingsgroei kan 200 duizend worden toegeschreven aan natuurlijke groei (het verschil van geboorte en sterfte) en 500 duizend aan het migratiesaldo.

Grafiek 3.3 *Bevolkingsomvang*

European Coordination kent de hoogste bevolkingsgroei. Tot 2000 neemt de bevolkingsgroei toe, vooral als gevolg van een toename van het aantal geboorten. Rond de eeuwwisseling bedraagt de bevolkingsgroei ruim 100 duizend per jaar. Na 2000 daalt het aantal geboorten als naijl-effect van de geboorte-daling in de jaren zeventig. Bovendien neemt het jaarlijkse aantal overledenen toe als gevolg van de vergrijzing. Daarom neemt het tempo van de bevolkingsgroei af. Niettemin blijft de bevolking flink groeien. Na 2010 is er weer een groei van het aantal geboorten als gevolg van het feit dat de generaties die na 1985 zijn geboren groter zijn dan de generaties die tussen 1975 en 1985 zijn geboren. De stijging van het aantal geboorten na 2010 is ongeveer even groot als de stijging van het aantal overledenen. Daardoor is er een stabilisatie van de bevolkingsgroei: de groei bedraagt dan 80 à 90 duizend personen per jaar. Het aantal inwoners in 2020 is 17,7 miljoen. Dit betekent dat de totale bevolkingsgroei in European Coordination tot 2020 2,2 miljoen mensen bedraagt. Daarvan kan 1,2 miljoen worden toegerekend aan natuurlijke aanwas en 1,0 miljoen aan migratie. De gemiddelde jaarlijkse bevolkingsgroei is 0,55%.

Global Competition ligt wat de bevolkingsgroei betreft tussen beide andere scenario's. De gemiddelde groei is 0,35% per jaar. In 2020 zijn er volgens dit scenario 16,9

miljoen inwoners. Van de totale bevolkingsgroei van 1,4 miljoen is de helft natuurlijke groei en de andere helft migratiesaldo.

Tabel 3.5 Componenten van bevolkingsgroei

	aantal geboorten			aantal overledenen			migratiesaldo			bevolkingsgroei		
	DE	GC	EC	DE	GC	EC	DE	GC	EC	DE	GC	EC
	aantallen per jaar (x 1000)											
1996-2000	186	190	198	141	139	139	17	23	32	63	75	92
2001-2005	173	182	200	148	142	143	20	30	45	45	69	102
2006-2010	158	169	192	156	147	147	20	30	45	22	52	90
2011-2015	154	167	193	164	152	153	20	30	45	10	44	85
2016-2020	157	172	200	173	158	159	20	30	45	4	44	86

Na 2020 loopt de bevolkingsgroei in alle scenario's terug. Dit komt door de stijgende trend van het jaarlijkse aantal overledenen. Terwijl er in de tweede helft van de jaren negentig zo'n 140 duizend mensen per jaar overlijden, zullen dat er halverwege de volgende eeuw 240 à 250 duizend zijn. De belangrijkste oorzaak van deze groei is de huidige leeftijdsopbouw. Indien de scenario's na 2020 worden doorgerekend tot 2050 op basis van de geboorte-, sterfte- en migratiecijfers van 2020 gaat de bevolking in *Divided Europe* na 2020 teruglopen tot 14,6 miljoen in 2050. In *Global Competition* groeit de bevolking door tot 2030. Er zijn dan 17,1 miljoen inwoners. Daarna volgt een teruggang tot 16,4 miljoen in 2050. In *European Coordination* groeit de bevolking in 2050 nog steeds. Er zijn dan 18,9 miljoen inwoners.

3.6 Allochtonen

Niet alleen de totale bevolking is per scenario in kaart gebracht, maar ook de allochtone bevolking als onderdeel daarvan. Bij de allochtonen wordt onderscheid gemaakt tussen de eerste generatie (personen die in het buitenland zijn geboren) en de tweede generatie (personen die zelf in Nederland zijn geboren, maar van wie de ouders in het buitenland zijn geboren). Niet alle mensen met een buitenlandse achtergrond worden tot de allochtonen gerekend. Er zijn twee beperkingen.

In de eerste plaats worden mensen die afkomstig zijn uit rijke landen niet meegeteld (tot de rijke landen worden gerekend: Europa met uitzondering van Oost-Europa en Turkije en verder Noord-Amerika, Australië, Nieuw-Zeeland en Japan). Ook mensen die afkomstig zijn uit Indonesië worden niet meegeteld. Het overgrote deel van deze laatste groep is afkomstig uit het voormalig Nederlands-Indië en wordt gezien hun lange verblijf hier niet tot de allochtonen gerekend. Een consequentie hiervan is wel dat volgens deze definitie de groep Zuid-Molukkers, die wel behoren tot de deelgroepen van het minderhedenbeleid, niet als allochtoon te boek staat.

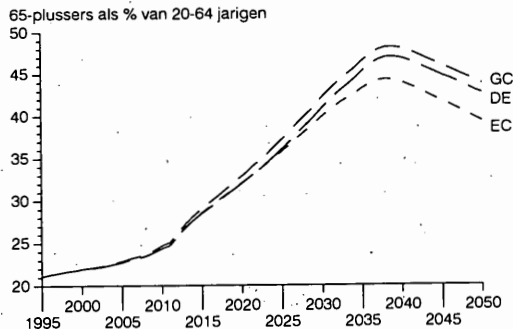
Doorkijk naar 2050

De komende 25 jaar blijft de bevolking in elk van de drie scenario's groeien. Na 2020 loopt de bevolkingsgroei in alle scenario's terug. De belangrijkste oorzaak hiervan is de sterke toename van het aantal sterfgevallen. Dit komt doordat de naoorlogse generaties veel groter in omvang zijn dan oudere generaties. In twee scenario's loopt de bevolking terug: in *Divided Europe* rond 2020 en in *Global Competition* rond 2030. In *European Coordination* blijft de bevolking nog tot na 2050 groeien. In dit scenario ligt het gemiddelde kindertal maar weinig onder het zogenaamde 'vervangingsniveau' van 2,1. Bovendien is de migratie relatief hoog.

De vergrijzing zal pas na 2010 flink toenemen. De 'grijze druk' (het aantal 65-plussers als een percentage van het aantal 20-64-jarigen) bedraagt in 1995 21%. In 2010 zal dat zijn toegenomen tot 24 à 25%. Daarna volgt een sterke stijging. De grijze druk zal omstreeks 2040 variëren tussen 44% in *European Coordination* en 48% in *Global Competition*. In *European Coordination* is de grijze druk lager dan in de andere scenario's door het hogere geboortecijfer en dito migratiesaldo.

In *Divided Europe* en *Global Competition* neemt het aantal 20-64-jarigen tussen 2020 en 2050 af. Dit is een ongekende situatie. De groei van de beroepsbevolking zal daardoor worden afgeremd. Wat zal dit betekenen voor de arbeidsparticipatie? Wat gaat er gebeuren met de pensioengerechtigde leeftijd? Wat zijn de gevolgen voor de internationale migratie? Gezien deze vragen is een inschatting van de economische ontwikkeling tot voorbij 2020 niet zonder meer mogelijk.

Grijze druk

In de tweede plaats is niet alleen de herkomst van de betrokkene zelf bepalend. Is de betrokkene in het buitenland geboren (eerste generatie) dan geldt als voorwaarde dat tenminste een van de ouders ook in het buitenland geboren is. Is hij in Nederland geboren (tweede generatie) dan dienen beide ouders in het buitenland geboren te zijn.

In alle drie scenario's nemen de allochtonen een belangrijk deel van de bevolkingsgroei voor hun rekening. Het aantal allochtonen neemt in alle drie scenario's flink toe. Ook in *Divided Europe*, het scenario met het laagste migratiesaldo, neemt het aantal allochtonen duidelijk toe: van 1,2 miljoen in 1995 tot 2,1 miljoen in 2020. In *European Coordination* is er zelfs meer dan een verdubbeling van het aantal allochtonen tot 2,8 miljoen in 2020. In *Global Competition* komt het aantal allochtonen in 2020 uit op 2,4 miljoen. Daar het aantal allochtonen sterker groeit dan de totale bevolking neemt het aandeel van de allochtonen in de bevolking toe. In *European Coordination* verdubbelt het percentage allochtonen van bijna 8% in 1995 naar 16% in 2020. In dit scenario bestaat bijna driekwart van de totale bevolkingsgroei tot 2020 uit allochtonen. In *Global Competition* is dat bijna 90%. In *Divided Europe* is de groei van het aantal allochtonen zelfs groter dan de totale bevolkingsgroei. Met andere woorden: het aantal autochtonen loopt in dit scenario terug. De ontwikkeling van de allochtone bevolking staat in tabel 3.6.

Tabel 3.6 Allochtonen

	aantal (in mln)			als percentage van de totale bevolking		
	DE	GC	EC	DE	GC	EC
1995	1,2	1,2	1,2	7,9	7,9	7,9
2000	1,4	1,4	1,5	9,0	9,1	9,3
2005	1,6	1,7	1,8	10,1	10,5	11,1
2010	1,8	2,0	2,2	11,2	11,9	12,8
2015	2,0	2,2	2,5	12,2	13,2	14,5
2020	2,1	2,4	2,8	13,2	14,4	16,0

3.7 Leeftijdsopbouw

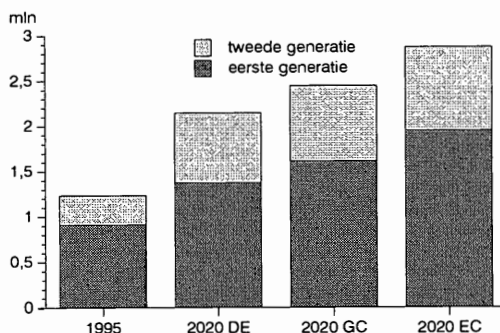
Voor de groei van de beroepsbevolking is vooral de ontwikkeling van het aantal 20-64-jarigen van belang. De komende 25 jaar neemt volgens geen van de scenario's het aantal mensen van 20-64 jaar sterk toe. De groei is nog het hoogst in *European Coordination*: van 9,6 miljoen in 1995 tot 10,3 miljoen in 2010. Daarna is er nog maar een zeer geringe verdere groei. In *Divided Europe* is de groei tot 2010 ongeveer de helft van die in *European Coordination*.

Eerste en tweede generatie allochtonen

Het aantal allochtonen neemt niet alleen toe door migratie (de eerste generatie), maar ook door geboorte (de tweede generatie). In 1995 woonden er in Nederland 900 duizend allochtonen van de eerste generatie en 300 duizend van de tweede generatie. Omdat in elk van de drie scenario's een blijvend positief migratiesaldo wordt verondersteld, neemt de omvang van de eerste generatie de komende kwart eeuw nog flink toe. Volgens *Divided Europe* zijn er in 2020 1,4 miljoen allochtonen van de eerste generatie. In *Global Competition* zullen dat er 1,6 miljoen zijn en in *European Coordination* zelfs bijna 2 miljoen.

Ook de tweede generatie neemt flink toe. Terwijl er nu 0,3 miljoen allochtonen van de tweede generatie zijn, zullen dat er in *Divided Europe* en *Global Competition* 0,8 miljoen zijn en in *European Coordination* 0,9 miljoen. Omdat in de drie scenario's het gemiddelde kindertal voor allochtonen gelijk is, verschilt de omvang van de tweede generatie niet zo sterk tussen de scenario's. De tweede generatie groeit sneller dan de eerste. Terwijl in 1995 een kwart van de allochtonen in Nederland is geboren, zal dat in 2020 een op de drie zijn.

Allochtonen

Na 2010 loopt het aantal 20-64-jarigen zelfs terug. Ook in *Global Competition* neemt het aantal 20-64-jarigen niet veel toe: tot 10,1 miljoen rond 2010. Ook in dit scenario loopt het aantal 20-64-jarigen op de langere termijn terug. De leeftijdsgroep van 20-64

jaar levert ook in de toekomst het overgrote deel van de beroepsbevolking. Bovenstaande ontwikkelingen betekenen dat in alle scenario's de groei van de potentiële beroepsbevolking in meerdere of mindere mate stagnatie vertoont. Dit wordt nog versterkt door de veroudering van de bevolking die zich manifesteert in een toenemend aandeel van de oudere leeftijdsgroepen. Met name onder 55-plussers is de arbeidsdeelname laag. De naoorlogse geboortegolf zal na 2000 deze leeftijdsgrens bereiken. Het aandeel van de 55-plussers in de leeftijdsgroep van 15-64 jaar bedroeg in 1995 15%. In 2020 zal dit percentage in alle scenario's ruimschoots zijn verdubbeld. Dit heeft een gevoelig negatief effect op het arbeidsaanbod. Een en ander wordt in hoofdstuk 6 nader besproken.

Tabel 3.7 Groene en grijze druk

	groene druk ¹			grijze druk ²		
	DE	GC	EC	DE	GC	EC
1995	39,0	39,0	39,0	21,2	21,2	21,2
2000	38,7	38,9	39,2	22,0	22,0	22,0
2005	38,1	38,7	39,9	22,9	23,1	22,9
2010	36,3	37,4	39,5	24,6	24,9	24,6
2015	34,7	36,2	39,5	28,9	29,4	28,9
2020	33,7	35,6	39,5	32,4	33,3	32,4
2050	34,7	37,1	42,2	42,5	43,6	39,2

¹ Aantal 0-19-jarigen als percentage van 20-64-jarigen.

² Aantal 65-plussers als percentage van 20-64-jarigen.

In tabel 3.4 staat een verdeling van de bevolking per scenario over personen onder de 20 jaar, 20- tot 64-jarigen en 65-plussers. In alle drie scenario's neemt het aantal ouderen fors toe. In *Divided Europe* is de groei van het aantal ouderen wat kleiner dan in beide andere scenario's als gevolg van een lagere levensverwachting, maar tot 2020 is het effect daarvan nog niet zo groot. Volgens *European Coordination* en *Global Competition* zijn er in 2020 3,3 miljoen 65-plussers en volgens *Divided Europe* 3,2 miljoen. De 'grijze' druk (het aantal 65-plussers als percentage van het aantal 20-64-jarigen) wordt in alle drie scenario's in 2020 ongeveer anderhalf keer zo groot als nu (zie tabel 3.7). In *European Coordination* en *Divided Europe* neemt de grijze druk toe van 21% in 1995 naar 32% in 2020. In *Global Competition* neemt de grijze druk iets meer toe. Dit komt doordat de migratie lager is dan in *European Coordination*.

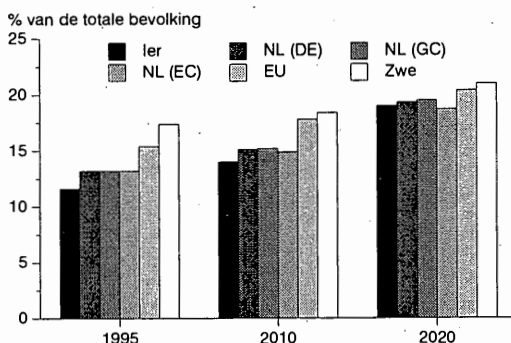
De verschillen in 'groene' druk (jongeren dan 20 als percentage van de 20-64-jarigen) verschillen sterker tussen de scenario's (zie tabel 3.7). Dat komt uiteraard door de verschillende geboortecijfers. In *Divided Europe* loopt de groene druk terug van 39% in 1995 tot 34% in 2020. In *European Coordination* verandert de groene druk nauwelijks.

Nederland minder vergrijsd dan andere West-Europese landen

Het percentage 65-plussers ligt in Nederland lager dan het gemiddelde in de Europese Unie. In 1995 was 13% van de Nederlandse bevolking 65 jaar of ouder tegen 15% in de Europese Unie. De belangrijkste verklaring is gelegen in de relatief hoge geboortecijfers in de 25 jaar na de Tweede Wereldoorlog. Nog lager dan in Nederland is het percentage 65-plussers in Ierland: 11%. In de andere landen ligt het hoger dan in Nederland. Zweden spant wat dit betreft de kroon met 17% 65-plussers. Door de gelijkmatige leeftijdsopbouw zal het percentage daar in de toekomst niet zo sterk toenemen als in andere landen.

Tot 2010 blijft de bevolking in Nederland duidelijk jonger dan in de rest van de Europese Unie. Na 2010 wordt het verschil snel kleiner. Dit heeft dezelfde oorzaak als het relatief lage percentage 65-plussers op dit moment, namelijk de grote naoorlogse baby-boom. Na 2010 bereikt de baby-boomgeneratie de 65-jarige leeftijd. Het percentage 65-plussers zal dan snel toenemen. Niettemin zal ook op de lange termijn het percentage 65-plussers in Nederland lager blijven dan het West-Europese gemiddelde. In vergelijking met andere West-Europese landen is het probleem van de vergrijzing in Nederland dus niet zozeer het hoge percentage ouderen, maar de snelle toename van dat percentage na 2010.

Percentage 65-plussers

4. Huishoudens

4.1 Inleiding

De toekomstige groei van het aantal huishoudens naar type en grootte is vooral van belang voor de ontwikkeling van de woningvraag. Ook op andere terreinen werkt de huishoudensvorming door. Zo is de huishoudenssamenstelling, en met name de aanwezigheid van jonge kinderen, een factor van betekenis voor de arbeidsdeelname van gehuwde vrouwen. De ontwikkeling van het aantal huishoudens wordt enerzijds bepaald door de bevolkingsgroei en anderzijds door economische en sociaal-culturele factoren.

De jaarlijkse huishoudensstatistiek telde medio 1995 6,5 miljoen huishoudens in Nederland (CBS, 1996) tegen 5,8 miljoen medio 1988 (CBS, 1994a). Dit betekent een groei van 12%. In hetzelfde tijdvak is de bevolking gegroeid van 14,8 naar 15,5 miljoen, hetgeen een aanwas van 5% inhoudt. In het nabije verleden kan de bevolkingsgroei dus slechts een beperkt deel van de huishoudensgroei verklaren. De indrukwekkende stijging van het aantal eenpersoonshuishoudens met 22% is de belangrijkste reden van de huishoudensgroei. Voor een verklaring hiervan zijn economische factoren en sociaal-culturele trends relevant.

De economische factoren kunnen zowel positieve als negatieve effecten uitoefenen op de groei van het aantal huishoudens. Zo wijzen verschillende empirische onderzoeken op een positieve relatie tussen economische groei en het aantal huishoudens en op een negatieve relatie met woonlasten. Ook het overheidsbeleid is in dit kader van belang. Hierbij kan worden gedacht aan het huisvestingsbeleid (o.a. huursubsidie, woningbouwprogrammering), fiscale maatregelen (indeling van tariefgroepen voor de inkomstenbelasting is afhankelijk van huishoudenssituatie), sociale voorzieningen (o.a. 'voordeurdelers'-regelingen, bijstand voor gescheiden vrouwen), studiefinanciering en voorzieningen voor thuiszorg en huisvesting van ouderen.

Belangrijke sociaal-culturele trends zijn individualisering en emancipatie. In de

afgelopen decennia is een grotere variëteit aan levenslopen ontstaan. Steeds vaker gingen mensen afwijken van het standaardpatroon van pas uit huis gaan bij huwelijkssluiting en getrouwd blijven tot een van de partners overlijdt. Het komt steeds vaker voor dat jongeren eerst enige tijd alleen wonen en daarna gaan samenwonen. Vaak wordt pas getrouwd als samenwonende partners gaan denken aan gezinsuitbreiding. Hierdoor zal voor slechts een minderheid van de jongeren het huwelijk de eerste relatie zijn waarbij men samenwoont. Voor gehuwden geldt dat zij door het hebben van kinderen een kleiner risico lopen op het uiteenvallen van de relatie dan samenwonenden (De Jong, 1988, Manting, 1994). Een belangrijk aspect van de emancipatie is dat steeds meer vrouwen een hogere opleiding volgen (Blom, 1995). Wie hoger onderwijs volgt gaat veelal eerder het huis uit en alleen wonen. Het samenwonen en kinderen krijgen worden uitgesteld (zie CBS, 1994b). Bij ouderen uit het individualiseringsproces zich in het zo lang mogelijk zelfstandig wonen; pas als het echt niet anders kan wordt de overstap naar institutioneel wonen gemaakt.

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de groei van het totale aantal huishoudens in relatie tot demografische, economische en sociaal-culturele factoren. Alle scenario's vertonen een toename van het aantal huishoudens, maar de groei is lager dan in het verleden. Het aantal alleenstaanden neemt verder toe variërend van 40% in *European Coordination* tot 80% in *Global Competition*. Het aantal samenwonenden komt in *Divided Europe* en *Global Competition* slechts fractioneel boven het niveau van 1995 en in *European Coordination* met 15 à 20%. Zulke ontwikkelingen hebben ook belangrijke gevolgen voor de typen woningen die gevraagd worden.

4.2 Aantal huishoudens

Het toekomstig aantal huishoudens hangt in de eerste plaats af van de ontwikkeling van de bevolking naar omvang en samenstelling. Deze is beschreven in hoofdstuk 3. Het effect hiervan op het aantal huishoudens kan worden bepaald door per geslacht en leeftijd te kijken welk percentage van de bevolking hoofd is van een huishouden. Dit levert het effect op van de demografische ontwikkeling op het aantal huishoudens, los van de effecten van economische en sociaal-culturele factoren. De vergrijzing geeft in alle scenario's een positieve impuls aan het aantal huishoudens. Het huidige beleid, dat erop is gericht het zelfstandig wonen door ouderen te bevorderen, wordt voortgezet. De capaciteit voor institutioneel wonen (bejaarden- en verzorgingshuizen) wordt niet uitgebreid. Het groeiende aandeel vijfenzestigplussers in de bevolking vertaalt zich daarom in een toename van het aantal een- en tweepersoonshuishoudens, hetgeen de gemiddelde huishoudensgrootte drukt

Empirisch onderzoek naar het verband tussen inkomensgroei en woningvoorraad wijst uit dat een procent meer inkomen leidt tot 0,1 à 0,2% meer woningen (zie Stoffers,

1995 en Van Bork, 1995). Tevens blijkt dat de gevoeligheid van het aantal huishoudens voor de inkomensontwikkeling in de loop van de tijd is afgenomen. Op basis van recente waarnemingen wordt geschat dat een procent meer inkomen minder dan 0,1% huishoudensgroei tot gevolg heeft (zie Van Bork, 1995). In de drie scenario's is sprake van een verdere daling van deze inkomensgevoeligheid in de tijd. De interpretatie hiervan is dat sprake is van verzadiging: bij een gegeven bevolking kan het aantal huishoudens niet onbeperkt toenemen. In het verleden heeft al een zeer sterke groei plaatsgevonden en de mogelijkheden voor verdere groei zijn weliswaar aanwezig, maar beperkt.

De sociaal-culturele ontwikkeling is ook van belang voor de huishoudensvorming. Die zou in de richting kunnen gaan van verdere groei van het alleen wonen, maar ook is het denkbaar dat het samenwonen toeneemt. Globaal gesproken geldt: hoe sterker de individualisering, des te sterker de groei van het aantal huishoudens.

De demografisch bepaalde huishoudensgroei is in het scenario met de laagste bevolkingsgroei, *Divided Europe*, uiteraard het laagst. De economische groei is in dit scenario zwak. De inkomensontwikkeling is daardoor niet erg rooskleurig, wat nog wordt versterkt door een sober sociaal-zekerheidsstelsel en bezuinigingen op de studiefinanciering. De financiële mogelijkheden om al op jeugdige leeftijd het ouderlijk huis te verlaten zijn daardoor in dit scenario beperkt. Sociaal-culturele ontwikkelingen hebben per saldo geen effect op de huishoudensvorming. Er treedt minder relatievorming op, wat algemeen gesproken een positief effect heeft op het aantal huishoudens. Verder blijven jongeren langer thuis wonen, wat weer de andere kant op werkt. Het aantal huishoudens zal in *Divided Europe* tussen 1995 en 2020 met 1 miljoen toenemen en op 7,5 miljoen huishoudens uitkomen.

In *Global Competition* leidt zowel de hogere bevolkingsgroei als de aanzienlijk hogere economische groei tot een jaarlijkse groei van het aantal huishoudens die anderhalf keer zo groot is als in *Divided Europe*. Verder zal de sterke individualiserings-tendens tot een forse groei van het aantal alleenstaanden leiden. In het verleden was de sterke groei van het percentage alleenstaanden de motor achter de snelle huishoudensgroei. In *Global Competition* blijft dit percentage in hetzelfde tempo toenemen. Het is dan in 2020 ongeveer anderhalf keer zo groot als in 1995. Het aantal huishoudens zal in 2020 8,1 miljoen bedragen: 1,6 miljoen meer dan in 1995.

Het demografisch effect op de huishoudensgroei is in *European Coordination* het grootst. Het welvaartseffect ligt tussen de beide andere scenario's in. Echter, nieuwe sociaal-culturele trends leiden juist tot minder huishoudens. Het al dan niet gehuwd samenwonen wordt weer populair en de individualisering zwakt af. Paren worden weer kinderrijker en gaan minder snel uit elkaar. Het positieve welvaartseffect valt weg

tegen het negatieve effect van deze sociaal-culturele ontwikkelingen, zodat per saldo de groei van het aantal huishoudens overeenkomt met het demografisch effect. Nederland telt 7,8 miljoen huishoudens in 2020: een toename met 1,3 miljoen.

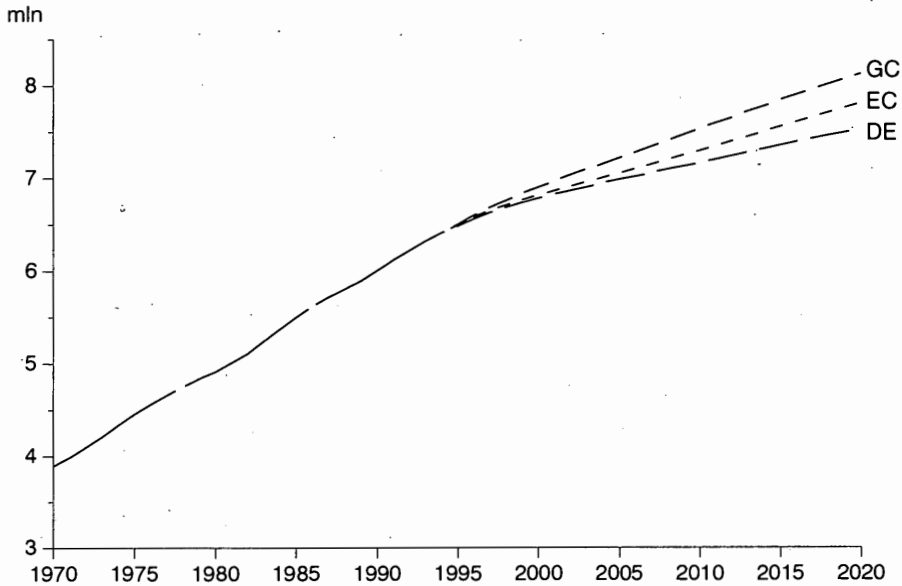
Tabel 4.1 Ontwikkeling van het aantal huishoudens, 1996-2020

	DE	GC	EC
	mutaties per jaar 1996-2020 in %		
Huishoudensgroei	0,60	0,90	0,75
w.v.:			
demografisch effect	0,55	0,65	0,75
economisch effect	0,05	0,15	0,10
sociaal-cultureel effect	0,00	0,10	-0,10
	1990	1995	2020
	niveaus in mln		
Aantal huishoudens	6,0	6,5	7,5
			8,1
			7,8

De ontwikkeling van het aantal huishoudens en de bijdrage van de afzonderlijke factoren daaraan staan in tabel 4.1. Vergeleken met de groei in de afgelopen 25-jaarsperiode (gemiddeld 2% per jaar) zal het stijgingstempo in de scenario's sterk verminderen. In *Divided Europe*, het scenario met de laagste bevolkingsgroei, komt het tempo uit op 0,60% per jaar. In *European Coordination*, het scenario met de hoogste bevolkingsgroei, ligt het tempo op 0,75% per jaar. Hoewel de bevolkingsgroei in *Global Competition* lager ligt dan in *European Coordination*: kent het eerstgenoemde scenario de hoogste huishoudensgroei met 0,90% per jaar. Al met al kenmerken de scenario's zich door een bandbreedte van 600 000 ten aanzien van de huishoudensaantallen in 2020.

Dat de groei van het aantal huishoudens in alle scenario's een stuk kleiner is dan in het verleden wordt geïllustreerd in grafiek 4.1. Zoals eerder werd opgemerkt spelen verzadigingsverschijnselen hierbij een rol. In *Divided Europe* en in mindere mate ook in *Global Competition* is bovendien sprake van een bevolkingsgroei die lager ligt dan in het verleden, wat ook bijdraagt aan een tragere huishoudensgroei.

Grafiek 4.1 Aantal huishoudens

4.3 Zelfstandig wonen en relatievorming

Om meer te kunnen zeggen over de verdeling van het aantal huishoudens naar type en grootte is het nodig eerst nader in te gaan op de factoren die daarvoor van bijzonder belang zijn. In de eerste plaats is dat het zelfstandig wonen. Daarbij gaat het vooral om jongeren die het huis uitgaan, maar ook om ouderen die voor de keus komen te staan om zelfstandig te blijven wonen of naar een tehuis te gaan. Relatievorming betekent in de meeste gevallen trouwen, maar in toenemende mate ook ongehuwd samenwonen. Naast relatievorming is uiteraard ook relatie-ontbinding door echtscheiding of sterfte van belang voor de verdeling van de huishoudens naar type en grootte.

In *Divided Europe* blijven jongeren door de slechte inkomenspositie langer thuiswonen. Dit heeft een negatief effect op het aantal huishoudens. Door de minder gunstige economische situatie wordt het voor jongeren moeilijker een eigen huishouding te gaan voeren. Als zij het huis uitgaan, gaan ze vaker alleen wonen (zie kader). Dit heeft een positief effect op het aantal huishoudens. Per saldo leidt een en ander tot een lichte groei van het aantal huishoudens.

Factoren die het uit huis gaan beïnvloeden

Het uit huis gaan van kinderen leidt meestal tot het ontstaan van nieuwe huishoudens. Meisjes gaan gemiddeld twee jaar eerder het huis uit dan jongens (De Jong, 1993). De piek ligt bij 20 à 21 jaar terwijl op 27-jarige leeftijd vrijwel alle meisjes uit huis zijn. Naast het geslacht spelen bij het uit huis gaan ook sociaal-culturele en economische factoren. In de jaren zestig en zeventig gaan jongeren steeds eerder uit huis. Dit kan worden verklaard uit de individualisering, die in die periode op gang komt: zelfstandig wonen gaat samen met meer vrijheid en ontplooiingskansen. Het verwerkelijken hiervan wordt vergemakkelijkt door de groeiende welvaart. Deze gaat gepaard met de uitbouw van de verzorgingsstaat, die allerlei ook voor jongeren interessante arrangementen te bieden heeft, zoals minimum jeugdloon, huursubsidie, studiefinanciering en uitkeringen. In de jaren tachtig komt er een omslag: jongeren blijven weer langer bij de ouders wonen (Latten, 1993). De economische groei stagneert waardoor de financiële situatie van jongeren slechter wordt terwijl ontwikkelingen in de woningmarkt zelfstandig wonen bemoeilijken (Baanders, 1995). Bij werklozen zonder eigen inkomen daalt het uit huis gaan. Jongeren die toch zelfstandig gaan wonen nemen genoeg met minder comfortabele woonruimte. Van de jongeren die uit huis gaan, gaat een toenevend deel alleen wonen (Mulder en Hooimeijer, 1995). Dit valt samen met een stijging in het opleidingsniveau van vooral vrouwen: hoger opgeleiden die het huis verlaten, gaan relatief vaak alleen wonen. Het aantal kinderen dat uit huis gaat om vervolgens met een partner te gaan samenwonen loopt terug. Economische omstandigheden zijn hierbij van belang aangezien het hebben van een goede baan de kans om samen te gaan wonen met een partner vergroot (Klaus en Hooimeijer, 1996). Omgekeerd heeft een verslechtering van de arbeidsmarkt voor jongeren een negatief effect op het samenwonen.

Met betrekking tot het uit huis gaan zijn er in de jaren tachtig dus twee tegengestelde ontwikkelingen: enerzijds leidt de individualisering ertoe dat jongeren sneller uit huis gaan om alleen te wonen, anderzijds leidt de verslechterende sociaal-economische situatie ertoe dat jongeren minder snel uit huis om met een partner te gaan samenwonen. Per saldo is sprake van een vertraagde groei van het zelfstandig wonen door jongeren.

Ondanks de zwakke inkomensontwikkeling en relatief hoge werkloosheid in dit scenario gaat het niet slecht met iedereen. Er lijkt zich een splitsing in de maatschappij te voltrekken waarbij een aantal groepen (jongeren, slecht opgeleiden) buiten de boot vallen terwijl het anderen juist voor de wind gaat. De preoccupatie met het vinden of behouden van een baan leidt tot uitstel van relatievorming waardoor relatief veel mensen alleenstaand blijven. Dit geeft weer een positieve impuls aan de groei van het aantal huishoudens. In dit scenario is het kindertal laag. Aangezien veel mensen pas trouwen als een kind gewenst of al op komst is, ligt de huwelijksgeneigdheid ook laag. Ook binnen het huwelijk krijgt men weinig kinderen waardoor er minder barrières tegen echtscheiding bestaan.

Er is in dit scenario sprake van een zekere individualiseringstendens. Deze is echter niet alleen het gevolg van sociaal-culturele veranderingen, maar wordt ook sterk beïnvloed door de economische situatie. De individualisering krijgt in dit scenario in verschillende leeftijdsklassen een andere uitingsvorm. Onder jongeren leidt zij tot het langer thuis blijven. De relatie tussen ouders en kinderen wordt gekenmerkt door meer gelijkheid, meer autonomie en meer privacy waardoor kinderen minder behoefte hebben om snel het ouderlijk huis te verlaten (zie in dit verband De Jong Gierveld et al., 1991). Onder mensen van middelbare leeftijd geldt het 'ieder voor zich' hetgeen de relatievorming bemoeilijkt. Vooral mannen die op de arbeidsmarkt buiten de boot vallen zijn een minder aantrekkelijke partij op de relatiemarkt en blijven als gevolg hiervan vaker alleenstaand (zie Van Hoorn, 1994). De conclusie is dat individualisering op jongere leeftijd leidt tot minder huishoudens en op hogere leeftijd juist tot meer huishoudens.

In *Global Competition* verlaten jongeren juist veel eerder dan nu het ouderlijk huis. Enerzijds wordt dit veroorzaakt door de hoge onderwijsparticipatie en anderzijds door de gunstige economische ontwikkeling waardoor het financieel mogelijk wordt eerder zelfstandig te gaan wonen. Dit heeft niet alleen betrekking op jongeren die uit huis gaan om alleen te gaan wonen maar ook op jongeren die willen samenwonen. Als gevolg hiervan ligt het percentage samenwonende jongeren hoger dan in *Divided Europe*. Voortgaande emancipatie leidt tot een verder toenemende arbeidsparticipatie van vrouwen. Doordat de economische zelfstandigheid groter wordt gaan ze vaker enige tijd alleen wonen voordat ze besluiten te gaan samenwonen. De voorkeur voor ongehuwd samenwonen is groot, aangezien trouwen de partners juridisch steviger aan elkaar bindt, hetgeen strijdig lijkt te zijn met verdere individualisering. De relatieontbinding is relatief hoog, mede door de grotere economische zelfstandigheid van vrouwen. Veel ouderen hebben een voorkeur voor zelfstandig wonen. De goede financiële positie van ouderen maakt het mogelijk allerlei vormen van thuiszorg te bekostigen waardoor intramuraal wonen relatief weinig voorkomt.

Omdat in *European Coordination* de economische groei vrij hoog is kunnen jongeren

het zich permitteren een eigen huishouden te gaan vormen. Desondanks is de animo om het ouderlijk huis te verlaten niet erg groot. In dit scenario heerst een klimaat waarin sprake is van een goede verstandhouding met de ouders gepaard gaande met een goede verzorging ('hotel mama'). Als men toch besluit om de ouderlijke haard te verlaten is dat meestal om te gaan trouwen of samenwonen. Het trouwen komt weer in zwang en de kinderwens is groot.

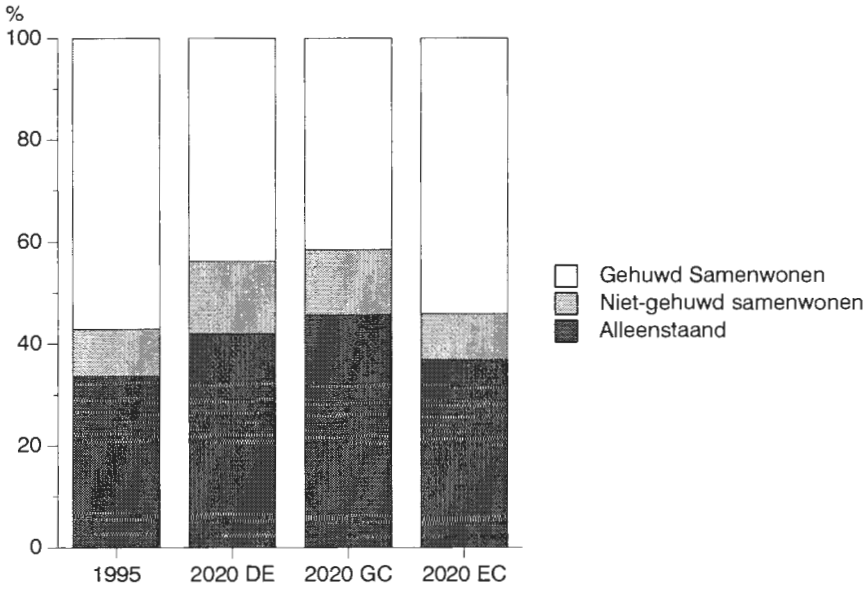
Omdat de meeste paren snel kinderen willen hebben wordt de kans op het uiteenvallen van het huwelijk kleiner. Ook in dit scenario is de onderwijsparticipatie hoog. Het studeren vormt een belangrijke reden om op 18- tot 20-jarige leeftijd uit huis te gaan. Hierdoor zal er weliswaar een toename zijn van het aantal mensen dat gedurende enige tijd alleen woont, maar door de beperkte duur van deze periode zal het aantal alleenstaanden op jongere en middelbare leeftijd vergeleken met de twee andere scenario's gering zijn. Dit scenario kenmerkt zich met name door beduidend meer – al dan niet gehuwd – samenwonende paren.

4.4 Huishoudens naar type en grootte

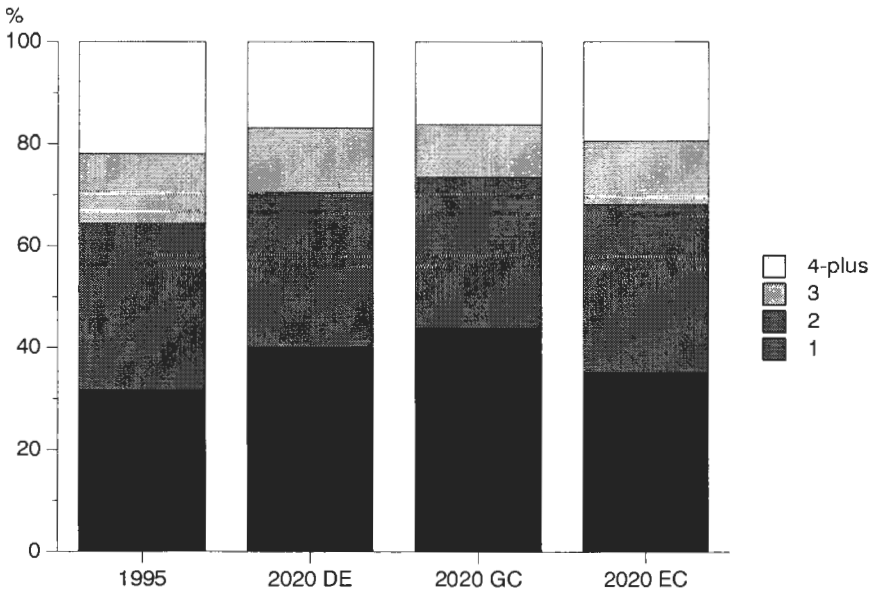
In de vorige paragraaf werd per scenario geschetst welke trends zich voordoen in het zelfstandig wonen en de relatievorming en -ontbinding. Deze factoren zijn bepalend voor de verdeling van de huishoudens naar type en grootte, waarvan een overzicht staat in tabel 4.2. De verdeling van de huishoudens naar type is afgebeeld in grafiek 4.1 en die naar grootte in grafiek 4.2.

Het aantal huishoudens zal in *Divided Europe* tussen 1995 en 2020 met 1 miljoen toenemen en op 7,5 miljoen uitkomen. Deze groei komt vrijwel volledig op rekening van de alleenstaanden: hun aantal stijgt van 2 miljoen nu tot 3 miljoen in 2020. Het aantal paren blijft in *Divided Europe* vrijwel constant: alhoewel de bevolking toeneemt worden door de individualisering steeds minder relaties aangegaan. Met name het huwelijk staat onder druk: het aantal gehuwde paren daalt van 3,5 naar 3,2 miljoen. Hiertegenover staat dat de opmars van het niet-gehuwd samenwonen door blijft gaan, waardoor er in 2020 1 miljoen niet-gehuwde paren zullen zijn tegen 0,6 miljoen in 1995. Mede door het lage kindertal in dit scenario zal het aantal huishoudens met vier of meer personen licht dalen terwijl het aantal huishoudens met precies twee personen licht zal toenemen.

Grafiek 4.2 *Huishoudens naar type, 1995 en 2020*

Grafiek 4.3 *Huishoudens naar grootte, 1995 en 2020*

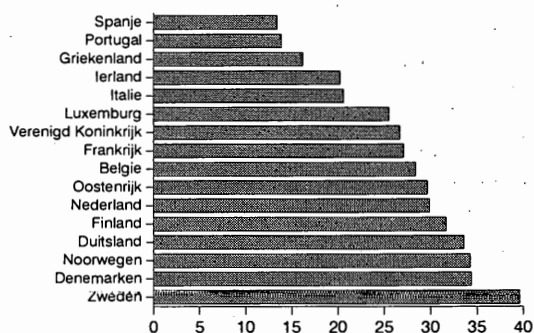

Huishoudens internationaal gezien

In Nederland is door de individualisering het percentage eenpersoonshuishoudens in de afgelopen decennia snel gegroeid. Gingen jongeren vroeger als ze het ouderlijk huis verlieten meestal trouwen, tegenwoordig is het normaal eerst enige tijd alleen te wonen voordat men gaat samenwonen. Trouwen gebeurt vaak als men kinderen wil hebben. Stabiele huwelijken zijn minder vanzelfsprekend waardoor het alleenwonen (na echtscheiding) een extra impuls krijgt. Deze moderne invulling van de levensloop deed zich het eerst voor in de Scandinavische landen. Deze landen kennen tegenwoordig de laagste huwelijkscijfers en de hoogste echtscheidingscijfers van de Europese Unie (zie Bosveld, 1996). Een op de drie huishoudens is hier een eenpersoonshuishouden. Nederland blijft maar iets achter bij deze koplopers met 30% eenpersoonshuishoudens. In de Zuid-Europese landen en Ierland is de traditionele levensloop nog volop aanwezig: ongehuwd samenwonen komt amper voor terwijl trouwen nog steeds populair is. Hier is slechts 10 tot 20% van de huishoudens een eenpersoonshuishouden.

De groei in het percentage eenpersoonshuishoudens gaat hand in hand met een afname van gezinshuishoudingen. Het traditionele 'Westerse gezin' van een gehuwd paar met afhankelijke kinderen heeft hierdoor zijn dominantie verloren (Kuijsten, 1996)

Percentage eenpersoonshuishoudens, 1990/1991

Bron: Eurostat, Demographic Statistics 1995

In *Global Competition* zal het aantal huishoudens in 2020 8,1 miljoen bedragen. Hoewel de bevolkingsgroei in dit scenario beneden dat van *European Coordination* ligt, is de huishoudensgroei het sterkst. Door de zeer sterke individualisering groeit het aantal alleenstaanden tot 3,5 miljoen in 2020 terwijl het aantal gehuwd en niet-gehuwd samenwonende paren ongeveer op hetzelfde niveau ligt als in *Divided Europe*. Ondanks de hogere vruchtbaarheid in dit scenario is het aantal huishoudens met twee personen iets groter en het aantal huishoudens met drie personen iets kleiner dan in *Divided Europe*, doordat kinderen in dit scenario eerder uit huis gaan.

Tabel 4.2 *Huishoudens naar type en grootte, 1995-2020*

	1990	1995	2000			2010		2020			
			DE	GC	EC	DE	GC	DE	DE	GC	EC
	in mln										
Totaal	6,0	6,5	6,8	6,9	6,8	7,2	7,5	7,3	7,5	8,1	7,8
Type											
alleenstaand	1,8	2,0	2,3	2,5	2,3	2,7	3,0	2,5	3,0	3,6	2,8
samenwonend	3,9	4,0	4,1	4,1	4,2	4,1	4,2	4,4	4,2	4,2	4,7
w.v. niet-gehuwd	0,4	0,6	0,7	0,7	0,6	0,8	0,8	0,6	1,0	1,0	0,7
gehuwd	3,4	3,5	3,4	3,4	3,6	3,3	3,3	3,8	3,2	3,2	4,0
overig	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Grootte											
1	1,8	2,0	2,3	2,5	2,3	2,7	3,0	2,5	3,0	3,6	2,8
2	1,9	2,1	2,2	2,2	2,2	2,2	2,3	2,4	2,3	2,4	2,6
3	0,9	0,9	0,9	0,8	0,9	0,9	0,8	0,9	1,0	0,8	1,0
4+	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,5	1,3	1,3	1,5
	absoluut										
Gemiddelde grootte	2,44	2,34	2,29	2,25	2,29	2,22	2,15	2,27	2,12	2,05	2,23

In *European Coordination* zijn er 7,8 miljoen huishoudens in 2020. Door de grote populariteit van het huwelijk neemt het aantal gehuwde paren in de periode 1995-2020 toe van 3,5 naar 4,0 miljoen terwijl het aantal niet-gehuwde paren vrijwel constant blijft. Het aantal alleenstaanden is in dit scenario relatief laag, met 2,8 miljoen in 2020. Door de frequente relatievorming is in dit scenario het aantal tweepersoonshuishoudens groter dan in de andere scenario's. De relatief grote kinderrijkdom leidt ertoe dat in dit scenario het aantal huishoudens met vier of meer personen groter is dan in de beide andere scenario's.

5. Onderwijs en potentiële beroepsbevolking

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de bevolking volgens de verschillende scenario's, zoals besproken in hoofdstuk 3, verbijzonderd naar opleiding. Daarbij is gebruik gemaakt van een model dat op het CPB is geconstrueerd om lange-termijnprojecties te maken van het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking – de bevolking van 15 tot 64 jaar buiten het voltijdonderwijs – naar geslacht, leeftijd en etniciteit (CPB, 1996a). De opleidingsverdeling van de potentiële beroepsbevolking verandert voortdurend. Dit wordt enerzijds veroorzaakt doordat personen verdwijnen uit de oorspronkelijke groep wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd of door sterfte of emigratie. Anderzijds treden schoolverlaters en immigranten toe tot de populatie. De verschillen in opleidingsniveau tussen deze groepen leiden tot wijzigingen in de opleidingsverdeling van de potentiële beroepsbevolking. Het model kwantificeert deze veranderingen met behulp van gegevens over demografische en economische ontwikkelingen op lange termijn.

Dit hoofdstuk schetst demografische en economische invloeden op de onderwijsdeelname en beschrijft de scenario-specifieke invulling van het onderwijsbeleid (paragraaf 5.2). Daarna worden eerst de ontwikkelingen in leerlingenaantallen gepresenteerd (paragraaf 5.3) en vervolgens veranderingen in het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking (paragraaf 5.4), met speciale aandacht voor allochtonen (paragraaf 5.5).

5.2 Demografisch en economisch kader

Zoals elders beschreven (CPB, 1996a) zijn de relevante factoren voor de toekomstige ontwikkeling van het opleidingsniveau van de bevolking te verdelen in drie categorieën. Naast demografische en economische ontwikkelingen zijn ook ontwikkelingen in het onderwijssysteem als gevolg van het gevoerde onderwijsbeleid van belang voor het opleidingsniveau. In deze paragraaf komen deze drie aspecten

achtereenvolgens aan de orde. Tabel 5.1 geeft de invulling van de relevante factoren.

Tabel 5.1 Determinanten van het opleidingsniveau

	1974-1995	2020	GC	EC
		DE		
	dzd personen			
<i>Demografie</i>				
Migratiesaldo	29	20	25	45
	in %			
<i>Economie</i>				
BBP per hoofd ^a	1,2	1,2	2,3	1,8
Werkloosheid ^b	8,4	8,0	2,8	4,5
Loonverschillen (reëel)	afname	afname	toename	toename
<i>Beleid</i>				
Collegegeld (reëel)	toename	toename	constant	constant
Studiebeurs (reëel)	afname	afname	constant	constant
Startkwalificatie		nee	ja	ja
Verlaging uitval		nee	ja	nee

^a Procentuele mutatie per jaar.

^b Niveau in procenten van de beroepsbevolking.

Van de demografische factoren is het migratiesaldo veruit de belangrijkste. Immigratie uit niet-OESO landen leidt tot een lager opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking, omdat deze groep immigranten relatief laag is opgeleid (Brink en Pasariboe, 1993, Bernardt, 1993 en SCP, 1996b). Binnen deze groep migranten zijn nog aanzienlijke verschillen in opleidingsniveau, bijvoorbeeld tussen asielzoekers en immigranten uit Turkije, Marokko, Suriname en de Nederlandse Antillen. Ook de kinderen van migranten die in Nederland onderwijs hebben gevolgd zijn lager opgeleid. Zowel het niveau als de samenstelling van het migratiesaldo zijn dus van belang. Uit hoofdstuk 3 (tabel 3.1) blijkt dat het migratiesaldo van personen uit niet-OESO landen zelfs nog hoger is dan het totale saldo. Er is dus een vertrekoverschot van Nederlanders en personen uit OESO-landen. Als gevolg daarvan is het effect van de migratie op het opleidingsniveau negatief en a priori het sterkst in *European Coordination* en zwak in *Divided Europe*. *Global Competition* zit tussen deze scenario's in (zie ook tabel 5.1).

De economische ontwikkeling is van invloed op de participatie in vol- en deeltijdonderwijs. Inkomensgroei (in het model benaderd door de groei van het BBP per hoofd) is positief gecorreleerd met onderwijsdeelname (Huijsman, 1986 en Kodde, 1985). Ook een toename van de relatieve loonverschillen leidt tot een stijgende onderwijsparticipatie. Directe kostenvariabelen, zoals het collegegeld, hebben een

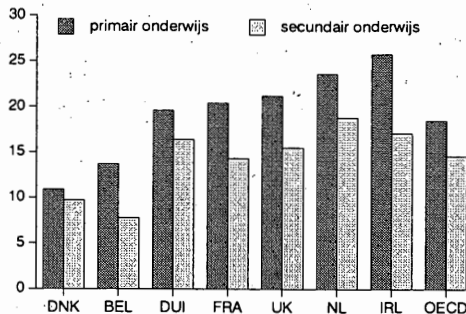
Klassegrootte

Wat zijn de gevolgen van een reductie van de klassegrootte? Hierover bestaat in de literatuur weinig overeenstemming, hoewel de onderzoeksresultaten de laatste jaren eenduidiger lijken te worden.

Er is veel onderzoek gedaan naar de relatie tussen de prestaties van leerlingen bij testen en de kwaliteit van de betreffende school, waarbij klassegrootte veelal als een van de maatstaven wordt gehanteerd (Hanushek, 1986). Zelden werd een significant positief verband gevonden. Recentelijk blijkt uit de resultaten van een experiment in de VS dat leerlingen uit kleine klassen in het basisonderwijs aanzienlijk beter presteren dan leerlingen uit grote klassen. De commissie van Eindhoven komt na (empirisch) onderzoek in Nederland tot dezelfde conclusie.

Onderzoek naar de relatie tussen de kwaliteit van scholen en het financiële rendement van onderwijs lijkt deze resultaten te bevestigen. Over het algemeen wordt een negatief verband gevonden tussen klassegrootte in het primair en secundair onderwijs en rendement op onderwijs. Bovendien volgen leerlingen van scholen met kleinere klassen langer onderwijs en hebben daardoor een hoger opleidingsniveau (Card en Krueger, 1992). Dit kan veroorzaakt worden doordat deze leerlingen een lagere uitvalkans hebben. Wellicht bieden dergelijke selectie-effecten een verklaring voor het feit dat leerlingen uit kleine klassen in een groot deel van de studies niet beter scoren op testen. In de grafiek is een internationale vergelijking gemaakt van leerling/leraar verhoudingen. Dit is niet hetzelfde als klassegrootte door internationale verschillen in de verdeling van de werktijd van leraren over lesgeven en andere activiteiten, het aantal lessen per schooljaar en het aantal lessen van een leraar per dag. Uit de grafiek blijkt dat deze verhouding in het basis- en voortgezet onderwijs in Nederland relatief hoog is.

Leerling/leraar verhouding in enkele Europese landen, 1992

Bron: OECD, Education at a glance 1995

negatief maar beperkt effect op de onderwijsdeelname. De effecten van de werkloosheidsontwikkeling zijn ambivalent. Enerzijds is het denkbaar dat de kans op werk van invloed is op het (verwachte) inkomen. Hoe hoger de werkloosheid, hoe lager het verwachte inkomen (gedefinieerd als kans op werk maal inkomen), hoe lager de onderwijsconsumptie. In dit geval is het verband negatief en werkt het in dezelfde richting als de economische groei. Immers, in het algemeen geldt; hoe hoger de groei, hoe lager de werkloosheid. Anderzijds is het mogelijk dat er een soort conjunctureel 'schrik-effect' optreedt als gevolg van een hoge werkloosheid. Leerlingen en studenten reageren op een slechte arbeidsmarktsituatie door in het onderwijs te blijven omdat er toch geen werk voor ze is. Het verband tussen werkloosheid en onderwijsparticipatie is dan positief, en tegengesteld aan dat van economische groei. Uit empirisch onderzoek blijkt over het algemeen een negatieve relatie tussen werkloosheid en onderwijsparticipatie, die echter niet opweegt tegen het positieve effect van inkomensgroei. De economische groei, en dus de inkomensgroei, is het grootst in *Global Competition*. In dit marktconforme scenario zullen de loonverschillen tussen de opleidingsniveau's toenemen (tabel 5.1). Dit geldt in mindere mate ook voor *European Coordination*. Samenvattend kan gesteld worden dat de deelname aan vol- en deeltijdonderwijs in *Global Competition* en *European Coordination* sterker zal toenemen dan in *Divided Europe*.

Ten derde wordt er scenariospecifiek onderwijsbeleid gevoerd. In de meer kennisintensieve scenario's *Global Competition* en *European Coordination* wordt in de loop van de scenarioperiode een begin gemaakt met de invoering van een zogenaamde startkwalificatie, een kwalificatie op leerlingwezen/MBO niveau die alle leerlingen in het initieel onderwijs dienen te behalen alvorens zij doorstromen naar de arbeidsmarkt (zie ook SER, 1996, blz. 174). Dit wordt gezien als een noodzakelijke voorwaarde om zo'n kennisintensief scenario met een vrij forse economische groei te realiseren. Het merendeel van de gediplomeerde leerlingen in het voorbereidend beroepsonderwijs (VBO) en het MAVO zal door deze maatregel doorstromen naar het leerlingwezen en het middelbaar beroepsonderwijs (MBO). Dit heeft uiteraard forse gevolgen voor de populatie in het MBO in deze scenario's. In *Global Competition* wordt aanvullend onderwijsbeleid gevoerd. De hoge technologie- en kennisintensiteit in dit scenario dwingt de overheid tot een actief onderwijs- en arbeidsmarktbeleid, gericht op het terugdringen van de *uitval* in het algemeen voortgezet onderwijs (AVO) en het VBO. Dit beleid wordt gevoerd om de diffusie van technologische innovaties te vergemakkelijken. Via extra personeel, een verkleining van de gemiddelde klassegrootte en hogere materiële uitgaven aan het onderwijs worden de voorwaarden hiertoe geschapen. In een bijgaand kader wordt dieper ingegaan op de effecten van een reductie van de klassegrootte. Tenslotte komen in de scenario's *Global Competition* en *European Coordination* door de hoge economische groei ook ruimer middelen beschikbaar voor het hoger onderwijs, zodat de toename van het collegegeld en de afname van de basisbeurs beperkt blijven. De scenariospecifieke maatregelen in het

kader van het onderwijsbeleid versterken dus de effecten van de economische ontwikkeling. In de scenario's met hoge groei worden maatregelen genomen om de onderwijsparticipatie te stimuleren.

De gevolgen van de demografische ontwikkeling voor het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking in de scenario's zijn tegengesteld aan de effecten van economische en beleidsmatige ontwikkelingen. In *Divided Europe* is het negatieve effect van migratie op de opleidingsverdeling immers kleiner dan in beide andere scenario's. De participatie in het voltijd- en deeltijdonderwijs zal in *Global Competition* en *European Coordination* echter hoger zijn dan in *Divided Europe*, enerzijds door een hogere economische groei, anderzijds door een actief onderwijsbeleid. De kwantitatieve uitwerking van deze ontwikkelingen komt in de volgende paragraaf aan de orde.

5.3 Leerlingen in het voortgezet onderwijs

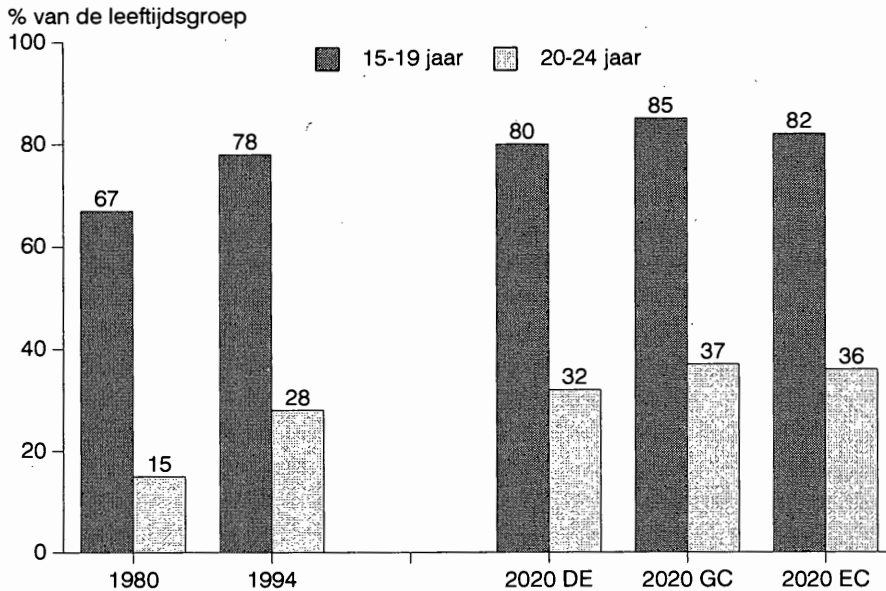
In grafiek 5.1 is de onderwijsparticipatie in het voltijdonderwijs per scenario weergegeven. De participatiegraad drukt per leeftijdscategorie het aantal leerlingen in het voortgezet voltijdonderwijs uit als percentage van de totale bevolking in deze leeftijdscategorie. Aangezien de demografische scenario's fors uiteenlopen (zie hoofdstuk 3, tabel 3.4) is het moeilijk absolute aantallen te vergelijken. De participatiegraden bieden hiertoe in eerste instantie meer aanknopingspunten.

In alle scenario's neemt de onderwijsparticipatie toe. Dit is ook in het verleden de trend geweest. De toename van de onderwijsparticipatie in de afgelopen 15 jaar was echter aanmerkelijk groter dan die in de toekomst. Dit wordt veroorzaakt doordat de onderwijsparticipatie van 15-19 jarigen in de buurt komt van het verzadigingsniveau; dit ligt rond de 85%. De scenario's wijken onderling echter aanzienlijk af. De verschillen in onderwijsparticipatie tussen *Global Competition* en *European Coordination* komen slechts voor een kwart op rekening van economische factoren. De discrepantie tussen beide scenario's voor wat betreft economische groei is immers beperkt. Het verschil in onderwijsparticipatie tussen de twee scenario's is dan ook voornamelijk toe te schrijven aan het beleid gericht op het terugdringen van de uitval in het voortgezet onderwijs dat in *Global Competition* wordt gevoerd. Dit beleid is indirect mede verantwoordelijk voor de hogere participatie van 20-24 jarigen in *Global Competition* omdat de recruiteringsgroep voor het Hoger Onderwijs in dit scenario relatief groot is.

De invoering van de startkwalificatie verklaart circa de helft van het verschil tussen *Divided Europe* en *European Coordination/Global Competition*. Deze maatregel heeft effect op de participatie in beide leeftijdscategorieën, omdat leerlingen in het MBO gedeeltelijk in de ene en gedeeltelijk in de andere leeftijdsgroep vallen. Het resterende

verschil tussen *Global Competition/European Coordination* en *Divided Europe* wordt veroorzaakt door de lage economische groei in dit laatste scenario.

Grafiek 5.1 Participatie in het voltijdonderwijs 1980-2020

In tabel 5.2 zijn de leerlingenaantallen in de drie scenario's vergeleken. In de twee scenario's met hoge groei zal de schoolbevolking nog enigszins toenemen. Door de sterkere bevolkingsgroei is de schoolbevolking in 2020 in *European Coordination* groter dan in *Global Competition*. Dit verschil ontstaat pas na 2010 omdat de verschillen tussen de bevolkingsontwikkeling in deze scenario's vanaf dat jaar maximaal zijn, en niet langer gecompenseerd worden door de hoge onderwijsparticipatie in *Global Competition*. In *Divided Europe* is de schoolbevolking in 2020 lager dan in het basisjaar, door de combinatie van een gematigde demografische ontwikkeling en een geringe toename van de onderwijsparticipatie. Bij vergelijking van de aandelen van de verschillende schoolsoorten valt een aantal zaken op.

Ten eerste vertoont het MBO in *Global Competition* en *European Coordination* een sterke groei, zowel in de tijd als ten opzichte van *Divided Europe*. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt door de invoering van een startkwalificatie in de eerste twee scenario's. Daardoor is de MBO-populatie in *Global Competition* en *European Coordination* aanzienlijk groter dan in *Divided Europe*.

In het hoger onderwijs verschuift het zwaartepunt verder van WO naar HBO, een ontwikkeling die de laatste jaren manifest is geworden. De maatregelen in de sfeer van

de studiefinanciering versterken deze ontwikkeling. Een deel van de VWO-leerlingen denkt met een hogere beroepsopleiding meer zekerheid in te bouwen als zij twijfelen aan hun capaciteiten (SEO, 1996). De feitelijke studieduur wijkt in het HBO immers veel minder af van de cursusduur dan in het WO (SCP, 1996a). Het belang van een korte studieduur wordt meer urgent naarmate studeren duurder wordt, hetgeen met name in *Divided Europe* leidt tot een forse reductie van het aantal studenten in het WO. Ook de toestroom van MBO-leerlingen naar het HBO zal in de toekomst nog toenemen, mede als gevolg van de aangekondigde stroomlijning van vakkenpakketten. Daar staat tegenover dat MBO-leerlingen gevoeliger zijn voor maatregelen in de sfeer van de studiefinanciering en het collegegeld (SEO, 1996, blz. 4). Per saldo zal het effect op de doorstroom naar het HBO echter positief zijn.

Tabel 5.2 Leerlingenaantallen voltijdonderwijs naar schoolsoort, drie scenario's

	1994	2010			2020		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
	in dzd personen						
AVO/VBO	880	951	976	983	859	926	1021
MBO	285	331	355	352	313	356	376
HBO	226	221	253	250	227	266	273
WO	186	153	187	186	154	198	203
Totaal	1578	1655	1771	1771	1553	1746	1873

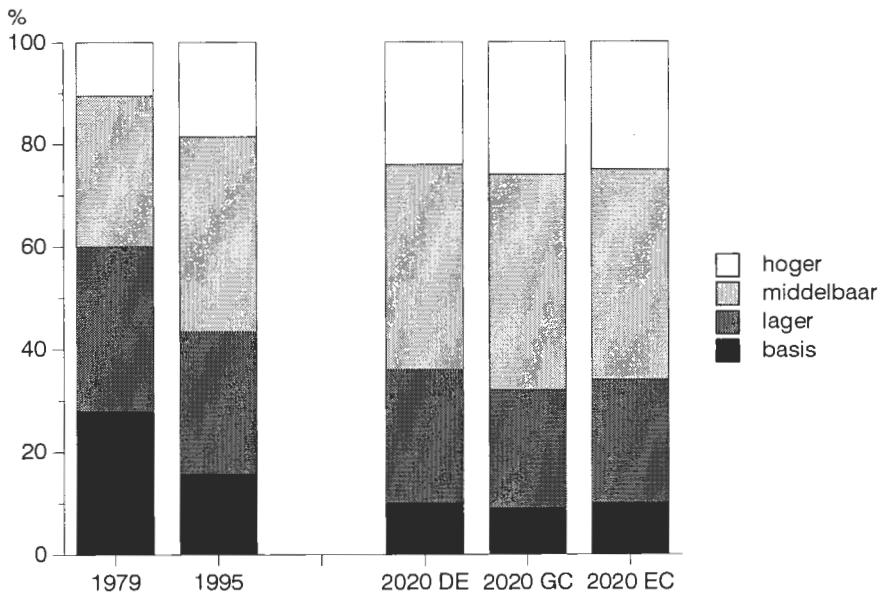
5.4 Het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking

Wat zijn nu de gevolgen van de hierboven beschreven ontwikkelingen voor het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking? In eerste instantie zal uitgebreid aandacht worden besteed aan de *totale* potentiële beroepsbevolking. Vervolgens worden de resultaten voor de alloctonen gepresenteerd.

In grafiek 5.2 zijn de opleidingsverdelingen van de potentiële beroepsbevolking voor 1979, 1995 en 2020 weergegeven. De indeling in opleidingsniveau's is als volgt. Niveau basis zijn personen zonder diploma, lager is een diploma op MAVO/VBO niveau. Middelbaar opgeleiden hebben een opleiding afgerond in het MBO of het HAVO/VWO. Hoger opgeleiden hebben een diploma op HBO- of WO-niveau. Uit de grafiek blijkt duidelijk dat de toename van het opleidingsniveau zal vertragen ten opzichte van de periode 1979-1995. Het aandeel basis en lager opgeleiden daalt in alle scenario's minder snel dan in de afgelopen 15 jaar. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat de groei van de onderwijsparticipatie vertraagt. Voor de categorie 15-19 jarigen is het verzadigingsniveau bijna bereikt. In alle scenario's is overigens wel

sprake van een verdere toename van het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking. Deze stijging wordt veroorzaakt doordat lager opgeleide ouderen gedurende de beschreven periode uit de populatie verdwijnen en vervangen worden door hoger opgeleide jongeren. Dit proces leidt tot een sterke toename van het opleidingsniveau van vrouwen, die in de uitgangssituatie lager opgeleid zijn dan mannen, en in het eindjaar hun opleidingsachterstand grotendeels hebben ingelopen. In het kader wordt ingegaan op de verschillen tussen het opleidingsniveau van mannen en vrouwen in Nederland gedurende de periode 1960-2020.

Grafiek 5.2 Opleidingsverdeling van de potentiële beroepsbevolking, 1979-2020

Het effect van de verschillen in onderwijsparticipatie tussen de scenario's op het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking blijft beperkt, doordat een groot deel van deze groep de opleiding al voor 1995 heeft voltooid. Degenen die 35 jaar oud zijn in 1995 bevinden zich in 2020 nog altijd in de potentiële beroepsbevolking. Het opleidingsniveau van deze groep zal in deze periode niet of nauwelijks toenemen. Hierdoor wordt het effect getemperd van de grotere verschillen tussen de scenario's wat betreft het opleidingsniveau van schoolverlaters.

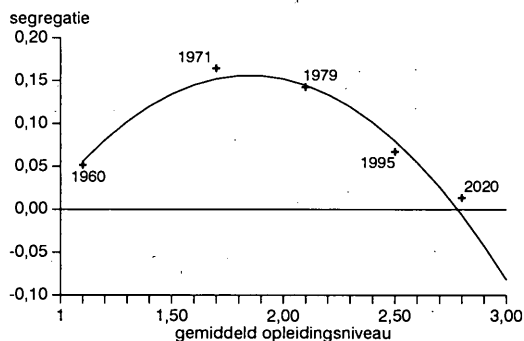
Het effect van de buitenlandse migratie op het opleidingsniveau wordt duidelijk bij een vergelijking van *European Coordination* en *Divided Europe*. Hoewel de

Verschillen in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen

Hoe hebben de opleidingsverschillen tussen mannen en vrouwen in Nederland zich de afgelopen decennia ontwikkeld? En wat zijn de verwachtingen voor de toekomst?

Een instrument voor deze vergelijking is de segregatiecoëfficiënt, waarbij de absolute verschillen tussen twee verdelingen worden gesommeerd en gedeeld door twee. Het resultaat is een cijfer tussen nul en 1, dat dicht bij nul ligt naarmate twee verdelingen meer op elkaar lijken (zie paragraaf 5.5). In onderstaand voorbeeld betekent een positieve coëfficiënt dat mannen hoger opgeleid zijn dan vrouwen, en een negatieve het tegenovergestelde. In de grafiek is voor een aantal steekjaren de segregatiecoëfficiënt afgezet tegen het gemiddelde opleidingsniveau. Dit laatste is berekend door aan de hogere opleidingsniveau's een hoger gewicht toe te kennen.

Opleiding en segregatie van de bevolking (25-59 jaar), 1960-2020

Uit de grafiek blijkt dat mannen in het verleden hoger opgeleid waren dan vrouwen. Er lijkt sprake te zijn van een kromlijinig verband. Naarmate het opleidingsniveau stijgt neemt aanvankelijk de segregatie toe; de toename van het opleidingsniveau wordt in belangrijke mate veroorzaakt doordat mannen meer onderwijs gaan volgen. Als vrouwen vervolgens hun opleidingsachterstand inhalen neemt het opleidingsniveau verder toe, en daalt de segregatiecoëfficiënt. In 2020 (scenario GC) is het opleidingsverschil tussen mannen en vrouwen praktisch verdwenen. Dit geldt overigens niet voor de verschillen tussen mannen en vrouwen naar opleidingsrichting. De traditionele keuzepatronen – mannen kiezen voor techniek en vrouwen voor verzorging – blijven in grote lijnen bestaan. De segregatiecoëfficiënt voor de opleidingsrichtingen daalt licht van 0,35 in 1995 naar 0,32 in 2020.

onderwijsparticipatie in het eerstgenoemde scenario beduidend hoger is (grafiek 5.1), ligt het aandeel ongekwalificeerden in de potentiële beroepsbevolking als gevolg van de hogere migratie op hetzelfde peil. De hogere onderwijsparticipatie in de scenario's met hoge groei heeft echter tot gevolg dat het aandeel lager opgeleiden in *Global Competition* en *European Coordination* wel aanzienlijk lager uitkomt dan in *Divided Europe*, zoals blijkt uit tabel 5.3. Dit is enerzijds het gevolg van de invoering van een startkwalificatie in deze scenario's, anderzijds speelt de toename van de deelname aan het deeltijdonderwijs een rol. Het deeltijdonderwijs draagt voornamelijk bij aan verschuiving van lager naar middelbaar niveau (OSA, 1995). Het percentage middelbaar opgeleiden is hierdoor in *Global Competition* en *European Coordination* per saldo zo'n 2%-punt hoger. De geringe participatie in het hoger onderwijs in *Divided Europe*, die het gevolg is van de ongunstige economische ontwikkelingen en een sober onderwijsbeleid, leidt tot een relatief klein aandeel hoger opgeleiden in dit scenario.

Tabel 5.3 Potentiële beroepsbevolking naar opleidingsniveau in drie scenario's

	1995	2010			2020		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
	in % van het totaal						
<i>Niveau</i>							
Basis	16	11	11	11	10	9	10
Lager	28	27	25	25	26	23	24
Middelbaar	38	40	41	40	40	42	41
Hoger	19	22	23	23	24	26	25
<i>Richting</i>							
Algemeen	31	31	26	27	31	25	26
Technisch	23	22	24	23	22	24	23
Economisch	16	17	17	17	18	18	18
Verzorgend	30	30	33	33	29	33	32
Totaal (dzt personen)	9428	9847	9864	10027	9541	9674	9998

De verdeling van de potentiële beroepsbevolking naar opleidingsrichting verandert betrekkelijk weinig. Afgezien van de afname van het percentage personen zonder diploma, die hiervoor werd toegelicht, zijn de verschuivingen tamelijk gering. Er is gedurende de scenarioperiode wel sprake van enige convergentie van de opleidingskeuzen van mannen en vrouwen. Toch blijft het traditionele keuzepatroon in grote lijnen bestaan. Mannen kiezen veelal voor technische en economische opleidingen, vrouwen voor verzorgende en in toenemende mate economische.

De verschillen tussen de scenario's zijn beperkt. Door de toenemende vergrijzing

stijgt de werkgelegenheid in de kwartaire sector relatief sterk, en daardoor de vraag naar verzorgend opgeleiden. De hoge technologie-intensiteit van de scenario's *Global Competition* en *European Coordination* doet ook de vraag naar technisch opgeleiden toenemen. Dit hoeft nog niet te betekenen dat ook het aanbod van technisch opgeleiden sterk dient toe te nemen ten opzichte van het basisjaar. Momenteel zijn immers veel technisch opgeleiden werkzaam in niet-technische beroepen (WRR (1995) blz.79, Borghans *et al.* (1995)). Een toenemende vraag naar technisch opgeleiden kan ertoe leiden dat in de toekomst een groter aandeel van de technisch opgeleiden – zowel schoolverlaters als werkenden – voor een technisch beroep kiest. Ook zijn in de sector waar de meeste technisch opgeleiden werken (industrie) de mogelijkheden voor arbeidsproductiviteitsstijging het grootst; veel groter dan bijvoorbeeld in de verzorgende sector.

De geschetste trends in de werkgelegenheid hebben gevolgen voor de beloningsverhoudingen. Dit vertaalt zich in relatief hoge lonen voor technisch en verzorgend opgeleiden, met name in het marktconforme scenario *Global Competition*. Leerlingen en studenten reageren hierop door vaker voor technische en verzorgende richtingen te kiezen. Ook in het deeltijdonderwijs is deze ontwikkeling waarneembaar. Beide trends doen zich eveneens voor in *European Coordination*, maar leiden in dit scenario tot minder loondifferentiatie, zodat het effect op het aanbod kleiner is. In *Divided Europe* werkt het marktmechanisme niet goed. Dit leidt tot discrepanties tussen de vraag naar en het aanbod van personen met een bepaalde opleidingsrichting. Het aanbod reageert niet of nauwelijks op deze verschillen. Daardoor gaat een hoog werkloosheidspercentage hand in hand met tekorten op bepaalde segmenten van de arbeidsmarkt.

5.5 Het opleidingsniveau van allochtonen

Tenslotte worden in tabel 5.4 de resultaten voor de allochtone potentiële beroepsbevolking gepresenteerd. Voor de definitie van allochtonen wordt verwezen naar hoofdstuk 3, paragraaf 3.6. Deze projecties zijn gebaseerd op geschatte stroomgegevens uit 1991 voor allochtone scholieren en zij dienen dus met de nodige voorzichtigheid gebruikt te worden. Bij de vooruitberekeningen is verondersteld dat het keuzegedrag van allochtonen convergeert naar dat van autochtonen. Deze convergentie verloopt generatiegewijs. Het keuzegedrag van de eerste generatie wijkt sterker af van dat van autochtonen dan het keuzegedrag van de tweede generatie.

Er zijn grote verschillen in opleidingsniveau tussen allochtonen en autochtonen. De helft van de allochtone potentiële beroepsbevolking was in 1991 ongekwalificeerd, terwijl dit voor de totale bevolking 17 % was, en voor autochtonen slechts 15%. Met behulp van de opleidingsverdelingen van allochtonen en autochtonen kan een segregatie-coëfficiënt berekend worden. De absolute verschillen tussen twee verdelingen worden dan gesommeerd en gedeeld door twee. Het resultaat is een getal

tussen 0 en 1 dat dichter bij nul ligt naarmate de verdelingen meer op elkaar lijken.¹ Deze coëfficiënt bedraagt 0,35 in 1991. In concreto betekent dit dat minimaal 35% van de allochtone populatie een hoger diploma dient te behalen om dezelfde opleidingsverdeling te bereiken als de autochtone bevolking.

Het opleidingsniveau van de allochtone potentiële beroepsbevolking neemt in de scenarioperiode sterk toe, aanzienlijk sneller dan dat van autochtonen. Dit wordt veroorzaakt doordat het aandeel van de tweede generatie in de populatie sterk groeit (van 22 naar circa 35 %). De tweede generatie is opgeleid in het Nederlandse onderwijssysteem. Allochtone scholieren verlaten vaker ongediplomeerd het onderwijs en kiezen gemiddeld voor lagere vervolgoopleidingen (m.n. VBO) dan autochtonen (zie ook SCP, 1996b). Desalniettemin zijn allochtone schoolverlaters aanzienlijk hoger opgeleid dan de eerste generatie allochtonen die zijn opgeleid in het land van herkomst. Naarmate hun aandeel in de groep stijgt neemt het opleidingsniveau toe. De snelle toename van het opleidingsniveau impliceert dat allochtonen hun opleidingsachterstand enigszins inlopen. Toch resteren in 2020 nog forse verschillen met de autochtone bevolking. Het opleidingsniveau van de autochtone bevolking neemt in de beschreven periode immers ook toe. In *Global Competition*, het scenario waar de convergentie relatief sterk is, bedraagt de segregatie-coëfficiënt in 2020 nog altijd 0,27.

De verschillen tussen de scenario's zijn vergelijkbaar met die voor de totale potentiële beroepsbevolking. Door de hoge migratie in *European Coordination* is het percentage ongekwalificeerden in dit scenario relatief hoog. De toenemende onderwijsparticipatie in *European Coordination* en *Global Competition* leidt echter tot een laag aandeel lager opgeleiden en meer middelbaar en hoger opgeleiden dan in *Divided Europe*.

In het onderste deel van tabel 5.4 is de allochtone potentiële beroepsbevolking per opleidingscategorie uitgedrukt als percentage van de totale bevolking in die opleidingscategorie. Zoals reeds bleek in hoofdstuk 3 neemt het aandeel allochtonen in alle scenario's toe. De verschillen tussen de scenario's zijn het gevolg van de

¹ In formulevorm:

$$S = \frac{\sum_{i=1}^n |A_i^1 - A_i^2|}{2}$$

S = segregatie coëfficiënt

A_i^1 = aandeel opleiding i, groep 1 (bijvoorbeeld mannen, autochtonen)

A_i^2 = aandeel opleiding i, groep 2 (bijvoorbeeld vrouwen, allochtonen)

uiteenlopende ontwikkeling van de migratie. De tabel laat zien dat de forse toename van het opleidingsniveau van allochtonen enige nuancering behoeft; in 2020 zal de groep ongekwalificeerden voor minimaal de helft uit allochtonen bestaan, hetgeen de problematiek aan de onderkant van de arbeidsmarkt vermoedelijk zal verscherpen (hoofdstuk 6.7).

Tabel 5.4 Allochtone potentiële beroepsbevolking naar opleidingsniveau

	1991	2010	GC	EC	2020	GC	EC
		DE			DE		
	in % van de totale allochtone bevolking						
Basis	51	35	33	36	31	28	32
Lager	25	28	27	26	29	26	26
Middelbaar	18	25	27	25	28	30	28
Hoger	7	11	14	13	13	16	14
	in % van de totale bevolking per opleidingscategorie						
Basis	20	38	39	46	48	53	62
Lager	6	12	14	15	17	19	22
Middelbaar	3	8	8	9	11	12	13
Hoger	3	6	8	8	8	10	11
Totaal in % bevolking	7	12	13	14	15	17	19
Totaal (dzd personen)	630	1185	1269	1423	1468	1644	1934

6. Beroepsbevolking

6.1 Inleiding

De lage arbeidsparticipatie in Nederland betekent dat er een omvangrijk onbenut arbeidspotentieel bestaat. De mate waarin dit potentieel de komende 25 jaar wordt benut hangt sterk af van het succes waarmee het beleid inspeelt op een viertal ontwikkelingen die zich met een hoge mate van waarschijnlijkheid zullen voordoen:

- veroudering van de bevolking
- afzwakking van de stijging van het gemiddeld opleidingsniveau
- vergroting van het aandeel allochtonen in de bevolking
- voortgezette stijging van de participatie van vrouwen

De eerste drie trends herbergen het risico van geringere beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt. Of het beleid erin slaagt dit te vermijden is in aanzienlijke mate bepalend voor de kracht en de flexibiliteit van de Nederlandse economie. Brede inschakeling in het arbeidsproces is daarnaast essentieel voor het handhaven van de sociale cohesie en het tegengaan van de tweedeling tussen werkenden en inactieven. De laatstgenoemde trend – stijging van de participatie van vrouwen – betekent juist een grótere beschikbaarheid van arbeid. Toch ligt ook hier een uitdaging voor het beleid: beschikbaarheid voor de arbeidsmarkt betekent immers nog niet dat het extra aanbod van vrouwen er ook in slaagt een baan te vinden.

Dit hoofdstuk geeft een kwantitatieve invulling van de bovengenoemde trends, alsmede van de effecten van overheidsbeleid op de beroepsbevolking voor de drie scenario's die in deze studie worden onderscheiden. Door verschillende scenario's uit te werken ontstaat een indruk van de mate van onzekerheid over de omvang en samenstelling van de toekomstige beroepsbevolking. Zoals hierna zal blijken zijn deze marges – ondanks de zojuist genoemde trends – ruim. Deze marges hangen enerzijds samen met de demografische en economische ontwikkeling, die in de drie scenario's uiteenloopt, en anderzijds met onzekerheden ten aanzien van het toekomstige overheidsbeleid. Het beleid kan, via bevordering van participatie van vrouwen en

allochtonen en terugdringing van het gebruik van de WAO, een belangrijk stempel drukken op omvang en samenstelling van het toekomstig arbeidsaanbod. In de scenario's worden ten aanzien van het beleid uiteenlopende accenten gelegd.

Schema 6.1 Overzicht belangrijke determinanten beroepsbevolking

	Divided Europe	Global Competition	European Coordination
Bevolking	Matige groei	Gemiddelde groei ongeveer conform middenvariant CBS-prognose 1996	Hoge groei
Potentiële beroepsbevolking	Lichte toename onderwijsparticipatie en opleidingsniveau	Forse toename onderwijsparticipatie (o.a. door beleid) en relatief sterke stijging opleidingsniveau	Stijging onderwijsparticipatie en opleidingsniveau iets lager dan in GC
Participatie van vrouwen	Lichte stijging	Forse stijging, in 2020 liggen participatiegraden per leeftijdsklasse ongeveer op het huidige Zweedse niveau Arbeidsongeschiktheid	Forse stijging, maar lager dan in GC
Arbeidsongeschiktheid			
Instroomkansen	Per leeftijdsklasse 15% lager dan eind jaren '80	Per leeftijdsklasse 30% lager dan eind jaren '80	Per leeftijdsklasse 25% lager dan eind jaren '80
Uitstroomkansen	Per leeftijdsklasse 40% hoger dan eind jaren '80	Per leeftijdsklasse ruim 2 maal zo hoog als eind jaren '80	Per leeftijdsklasse 80% hoger dan eind jaren '80
Vervroegde pensionering	Geen verandering na 1995	Verlaging VUT-uitkering vanaf 2005, met als gevolg een daling van het animopercentage tot 1/3 van het huidige niveau	Zie GC

De volgende paragrafen geven achtereenvolgens een overzicht van de arbeidsaanbodontwikkeling tot 2020 (paragraaf 6.2) en de belangrijkste achterliggende factoren: de toename van de participatie van vrouwen (paragraaf 6.3) een tweetal routes waarlangs in de afgelopen 10 jaar grote aantallen de arbeidsmarkt hebben verlaten, de WAO en de VUT (paragraaf 6.4) en de veroudering van de beroepsbevolking

(paragraaf 6.5). Een nadere analyse van het toekomstige arbeidsaanbod gaat in op de opleidingsaspecten (paragraaf 6.6) en de samenstelling naar etniciteit (paragraaf 6.7). Ter afsluiting wordt de Nederlandse arbeidsaanbodgroei in internationaal perspectief geplaatst (paragraaf 6.8).

Vooruitlopend op de volgende paragrafen wordt in schema 6.1 een samenvattend overzicht gegeven van de belangrijkste determinanten van de beroepsbevolking in de drie scenario's.

6.2 Beroepsbevolking 1995-2020 in vogelvlucht

Volumegroei

De beroepsbevolking is de resultante van twee factoren:

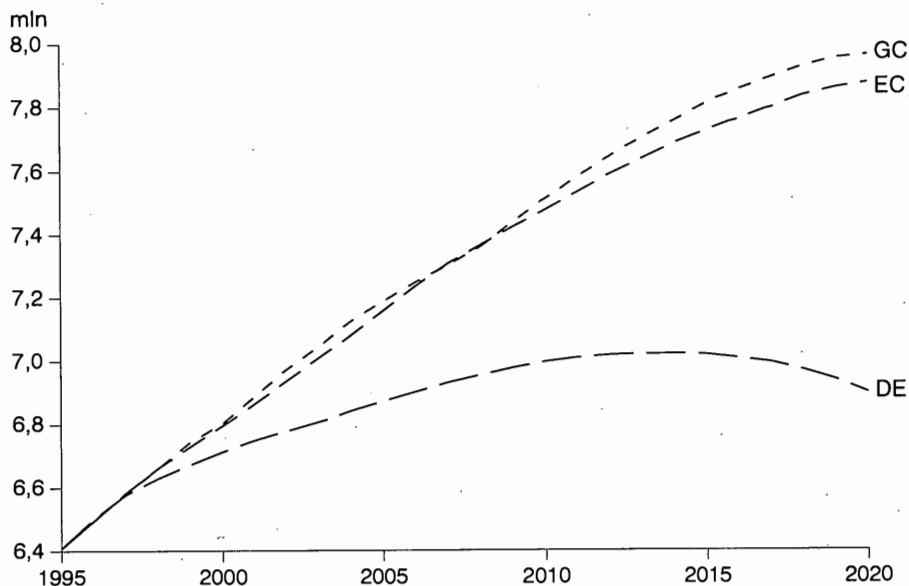
- de demografische ontwikkeling (vooral de ontwikkeling van het aantal personen in de leeftijd van 20-64 jaar), en de samenstelling van deze bevolkingsgroep naar geslacht, leeftijd, opleiding en etniciteit;
- de mate waarin deze personen zich aanbieden op de arbeidsmarkt; deze hangt af van sociaal-culturele en sociaal-economische trends (emancipatie, individualisering, verhoogde onderwijsdeelname), maar ook van het beleid (strengheid arbeidsongeschiktheidscriteria, kinderopvang, fiscale behandeling inkomens).

Grafiek 6.1 brengt het toekomstig arbeidsaanbod voor de drie scenario's in beeld. Een aantal zaken valt op. Om te beginnen ontloopt de beroepsbevolking elkaar niet veel tussen *Global Competition* en *European Coordination*, terwijl er toch forse verschillen zijn in bevolkingsgroei. In *Global Competition* neemt de beroepsbevolking zelfs iets sterker toe dan in *European Coordination*. De lagere groei van de bevolking in *Global Competition* wordt meer dan gecompenseerd door de snellere toeneming van de participatiegraad.

Ten tweede valt op dat alleen in *Divided Europe* de stijging van de beroepsbevolking binnen de scenario-periode omslaat in een daling. Het omslagpunt wordt bereikt kort na 2010. In de andere twee scenario's vlakt de toename van de beroepsbevolking weliswaar sterk af aan het einde van de scenario-horizon, maar van een daling is voor 2020 nog geen sprake.

Ten derde zijn de marges wat betreft de omvang van de beroepsbevolking ruim: gemeten in personen is de beroepsbevolkingvolume in 2020 zo'n 15% hoger in *European Coordination* en *Global Competition* dan in *Divided Europe*.

Grafiek 6.1 Beroepsbevolking 1970-2020

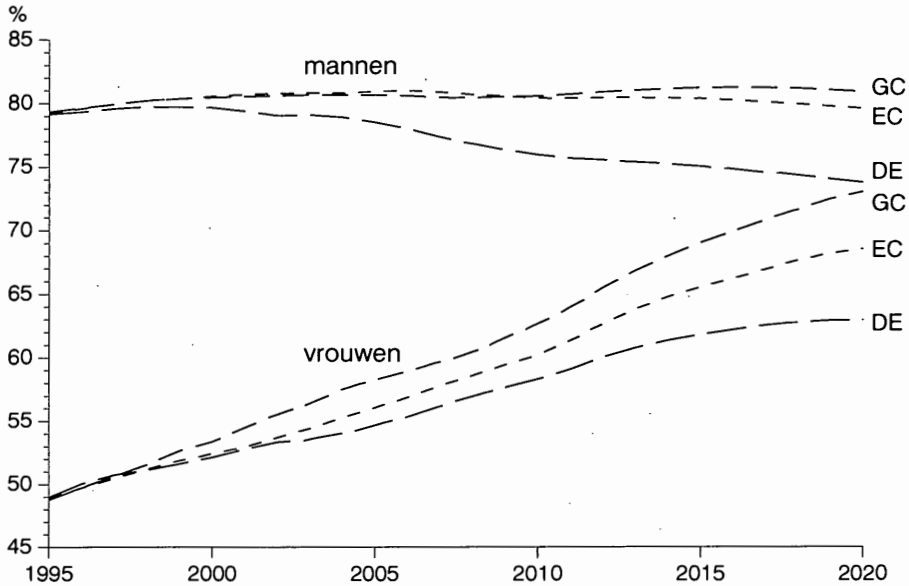

Participatiegraden

De verhouding tussen arbeidsaanbod en de totale bevolking in de arbeidsgeschiedte leeftijden – de *participatiegraad* – geeft een indruk van de mate waarin het arbeidspotentieel daadwerkelijk beschikbaar is voor de arbeidsmarkt. Grafiek 6.2 geeft de ontwikkeling van de participatiegraad van mannen en vrouwen weer. In alle scenario's is sprake van een (vanaf 2000) beperkte daling of gelijkblijven (*Global Competition*) bij de mannen, en een voortgaande stijging bij de vrouwen. De verschillen tussen de scenario's zijn groot. In *Global Competition* zijn de participatiegraden het hoogst. Een relatief sobere ontwikkeling van de sociale zekerheid, en een gedeeltelijke ontkoppeling waardoor alle uitkeringen met uitzondering van die voor 65-plussers jaarlijks 0,75% achterblijven bij de algemene loonontwikkeling, bevordert in dit scenario de participatie. Bovendien blijven in dit scenario wat meer 66 en 67 jarigen aan het werk. Financiële prikkels sorteren effect: een aantal personen met een WAO- of bijstanduitkering kan wel werken, maar vindt dit geen aantrekkelijke optie bij het huidige geringe verschil tussen uitkering en loon (de *replacement rate*). Omdat de replacement rate in dit scenario daalt, wordt non-participatie steeds onaantrekkelijker. Het arbeidsongeschiktheidsvolume wordt verder beteugeld door een actief volumebeleid, zoals strenge (her)keuringen bij arbeidsongeschiktheid, en striktere handhaving van (aangescherpte) criteria om voor een uitkering in aanmerking te komen.

Bovendien hebben ook werkgevers belang bij vermindering van de instroom in de WAO vanwege substantiële premiedifferentiatie.

Grafiek 6.2 Participatiegraad mannen en vrouwen 20-64 jaar, 1970-2020

In *European Coordination* speelt korten op de uitkeringshoogte geen rol, en richt het beleid zich vooral op volume-maatregelen. Dit beleid slaagt gedeeltelijk: het WAO-volume loopt tot 2010 enigszins terug. Door de veroudering van de beroepsbevolking, en de daarmee samenhangende grotere kans op arbeidsongeschiktheid, gaat vervolgens het aantal WAO-ers toch weer stijgen.

In *Divided Europe* blijven ingrijpende beleidsveranderingen in de sociale zekerheid achterwege, zodat voor mannen de participatiegraad grotendeels wordt bepaald door verschuivingen in de bevolkingssamenstelling: vergrijzing en een oplopend aandeel allochtonen (zij het minder dan in *Global Competition* en *European Coordination*). Beide ontwikkelingen beïnvloeden de participatiegraad in neerwaartse richting. Voor vrouwen is ook in *Divided Europe* uitgegaan van een voortgaande autonome participatiestijging, maar sterk afgezwakt in vergelijking met *Global Competition* en *European Coordination*.

Tabel 6.1 presenteert participatiegraden naar geslacht, leeftijd en etniciteit. In alle scenario's is bij mannen onder de 30 sprake van een daadwerkelijke vermindering van de participatie (direct gevolg van de toegenomen onderwijsparticipatie). In *Divided Europe* daalt ook de participatiegraad van mannen in de leeftijdsgroep 30-54 jaar.

Oorzaak is de verdubbeling tussen 1995 en 2020 van het aandeel van allochtonen in de totale beroepsbevolking. De participatiegraad van allochtonen ligt belangrijk onder die voor autochtonen. Op de ontwikkeling van de participatiegraad van allochtonen wordt in paragraaf 6.7 nader ingegaan.

Tabel 6.1 Participatiegraden naar geslacht, leeftijd en etniciteit

	1995	2010			2020		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
	in % van de bevolking						
Mannen							
20-29 jaar	77	74	74	75	75	74	75
30-54 jaar	90	89	91	91	88	90	90
55-64 jaar	39	42	59	56	41	66	58
20-64 jaar	79	76	81	80	74	81	80
Vrouwen							
20-29 jaar	65	69	69	70	70	71	73
30-54 jaar	52	67	72	70	72	82	79
55-64 jaar	13	25	31	25	34	54	41
20-64 jaar	49	58	63	60	63	73	69
Totaal, 20-64	64	67	72	70	68	77	74
Autochtonen	65	69	74	72	71	81	77
Allochtonen	53	56	59	62	55	59	62

Oorzaken van de toename van de beroepsbevolking 1995-2020

In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op de belangrijkste factoren achter de arbeidsaanbodtoename in de periode 1995-2020. Daarop vooruitlopend presenteert tabel 6.2 een verdeling van de toename van de beroepsbevolking in de periode 1995-2020 in een aantal componenten. De voortgaande participatiestijging van vrouwen is in alle scenario's de dominante trend, goed voor een arbeidsaanbodtoename van 0,9 à 1,5 miljoen personen. Een tweede algemene trend is de veroudering, waarvan in alle scenario's een neerwaarts effect op de beroepsbevolking uitgaat (dit blijkt uit het negatieve leeftijdseffect). Bevolkingsgroei zorgt in *Global Competition* en vooral *European Coordination* voor compensatie. Scenario's verschillen wat betreft de participatiestijging van mannen. In *Divided Europe* is deze stijging vrijwel nihil, terwijl in *Global Competition* en *European Coordination* de participatiestijging van mannen 0,3 à 0,4 miljoen personen bijdraagt aan de arbeidsaanbodstijging. De

belangrijkste verklaring voor deze verschillen is de ontwikkeling van het WAO-volume (zie paragraaf 6.4).

Kwantitatief minder belangrijke factoren zijn de stijging van het gemiddelde onderwijsniveau, met een arbeidsaanbodtoename van zo'n 0,2 miljoen personen, en het toenemende aandeel allochtonen in de bevolking, met een negatief arbeidsaanbod-effect van ruim 0,1 miljoen personen. Tenslotte zijn er nog kleine negatieve effecten door langere onderwijsdeelname (*Global Competition* en *European Coordination*), en door toename van de beroepsbevolking van 65+-ers (in *Global Competition*).

Tabel 6.2 Componenten arbeidsaanbodtoename 1995-2020

	1995-2010			1995-2020		
	DE	GC	EC	DE	GC	EC
dxd personen						
Arbeidsaanbod 1995	6409	6409	6409	6409	6409	6409
veranderingen door:						
Demografie	-190	-140	-44	-558	-413	-149
w.v. omvang	282	356	448	57	238	485
leeftijd	-410	-421	-400	-510	-517	-476
etniciteit	-62	-75	-92	-105	-134	-158
Opleiding	152	95	105	174	130	117
w.v. opleidingsniveau	185	211	189	218	272	231
onderwijsdeelname	-33	-116	-84	-44	-142	-114
Arbeidsparticipatie, w.v.:	654	1143	1029	882	1792	1563
w.v. participatie mannen	57	290	293	52	411	364
participatie vrouwen	597	853	736	830	1381	1199
65+	10	65	11	21	85	23
Interactie ^a	-38	-31	-36	-30	-44	-87
Totaal	588	1132	1065	489	1550	1467
Arbeidsaanbod ^b	6997	7541	7474	6898	7960	7877

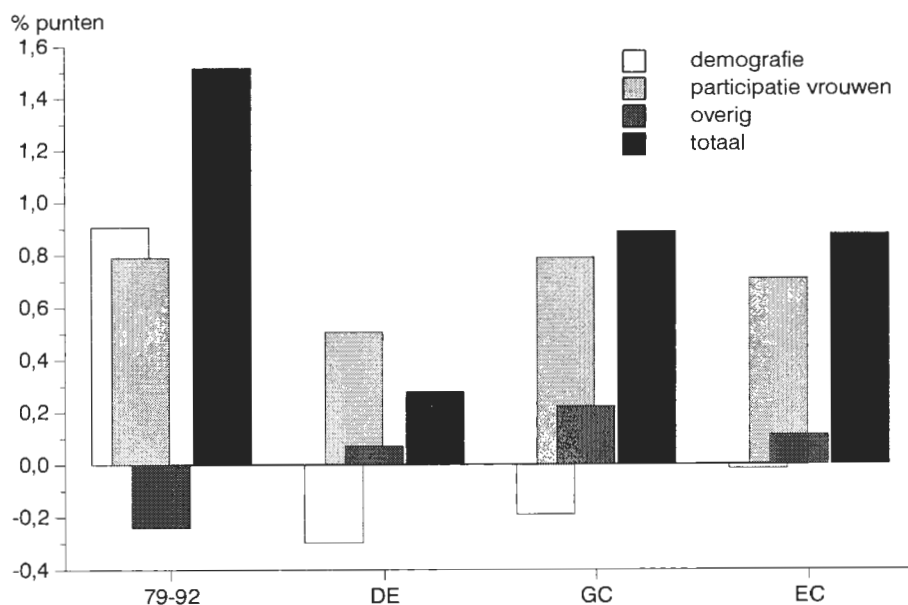
^a Effecten die niet kunnen worden toegeschreven aan de genoemde factoren afzonderlijk maar aan de combinatie van deze factoren.

^b Niveau in het eindjaar.

Grafiek 6.3 vergelijkt de belangrijkste componenten van de toekomstige toename van de beroepsbevolking met het recente verleden. Opvallend is de omslag in de demografische component: in de scenario-periode zorgen veranderingen in omvang en leeftijd van de beroepsbevolking voor een daling van de beroepsbevolking, terwijl

dezelfde factoren in de periode 79-92 nog een positieve bijdrage van bijna een procent leverden. Zoals hierboven al werd opgemerkt is de belangrijkste factor achter de toekomstige groei van de beroepsbevolking de voortgaande participatiestijging van vrouwen. Grafiek 6.3 laat zien dat in de periode 1979-92 deze factor nog belangrijker was. In historisch perspectief is de participatiestijging van vrouwen in de scenarioperiode dus niet extreem. Voor de totale stijging van de beroepsbevolking geldt hetzelfde: deze is fors in *Global Competition* en *European Coordination*, maar toch nog beduidend beneden de stijging in 1979-92.

Grafiek 6.3 Componenten groei beroepsbevolking: bijdrage in % per jaar 1979-1992 en 1995-2020

6.3 Participatie van vrouwen

Zoals aangegeven in de vorige paragraaf is de toename van de participatiegraad van vrouwen dé dominante trend in elk van de drie scenario's. Achterliggende oorzaken zijn emancipatie- en individualiseringstrends, naast de beschikbaarheid van kinderopvang, en de vormgeving van sociale voorzieningen en belastingstelsel. Bovendien werkt de sterke groei van de arbeidsvraag in *European Coordination* en *Global Competition* stimulerend op het arbeidsaanbod van vrouwen, zowel direct via hogere lonen als indirect via aanpassingen in de organisatie van het werk die de combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken gemakkelijker maken. Vanwege (dreigende) arbeidsaanbodtekorten op deelmarkten zijn werkgevers bereid tot flexibilisering van

werktijden en uitbreiding van verlofregelingen. Er worden ‘banen op maat’ gecreëerd. Vooral in *European Coordination* speelt de overheid een faciliterende rol door ondersteunende wetgeving (geen verlies uitkeringsrechten en verzekering tegen ziektekosten bij loopbaanonderbreking) en door het bieden van een financiële bijdrage als gedeeltelijke compensatie voor de inkomensachteruitgang bij onbetaald verlof. Tenslotte worden mannen met financiële bijdragen geprikkeld een groter deel van de zorgtaken voor hun rekening te nemen (zie SZW (1995) voor een uitwerking van toekomstscenario's van de herverdeling van arbeid en zorg tussen mannen en vrouwen). In *Global Competition*, dat het sterkste stijgingstempo van de participatiegraad kent, zetten emancipatie- en individualiseringstrends zich krachtig voort. De overdraagbaarheid van de belastingvrije voet wordt afgeschaft, hetgeen volgens berekeningen met MIMIC, het algemeen evenwichtsmodel van het CPB, op termijn leidt tot een toename van het arbeidsaanbod in personen van 3,5%-punt (Gelauff en Graafland, blz. 226). De totale toename van de participatiegraad van vrouwen in *Global Competition* bedraagt in de periode 1995-2020 ruim 20%. Afschaffing van overdraagbaarheid levert dus een bescheiden bijdrage, hetgeen betekent dat het leeuwendeel van de participatiestijging van vrouwen voor rekening komt van andere factoren. Uiteindelijk ligt de participatiegraad van vrouwen op het eind van de scenarioperiode nog slechts 8%-punten onder die van mannen. In de uitgangssituatie in 1995 bedroeg die achterstand nog 30%-punten.

Door de zwakke economische groei en het mede daardoor ontbreken van maatregelen ter bevordering van de participatie van vrouwen, zoals faciliteiten voor kinderopvang, blijft de toeneming van de totale participatiegraad in *Divided Europe* relatief beperkt. Toch is zelfs in dit scenario de toename altijd nog 14%.

Een heel scala van factoren werkt dus in de richting van hoge participatie van vrouwen; het relatieve belang van de verschillende factoren is echter moeilijk aan te geven (zie kader).

Grafiek 6.4 bevat een internationale vergelijking van participatiegraden van vrouwen. De grafiek vergelijkt, per leeftijdsgroep, de participatie van vrouwen in Nederland met die in Zweden en de VS. Zweden is internationaal de koploper waar het gaat om de participatie van vrouwen; het is aannemelijk dat het beleid hier een belangrijke bijdrage aan heeft geleverd (zie kader).

De VS behoort eveneens tot de landen met de hoogste participatie van vrouwen; gericht beleid speelt hier een minder belangrijke rol, maar het fiscale klimaat in de VS maakt werken voor vrouwen er relatief aantrekkelijk.

Grafiek 6.4 maakt duidelijk dat in *Global Competition* en *European Coordination* in het eindjaar het Nederlandse niveau tussen het huidige (=1994) niveau van Zweden en de Verenigde Staten (het grijze gebied in de grafiek) ligt. Een uitzondering vormt de hoogste leeftijdsklasse (60-64 jaar). De participatie bij deze groep verdrievoudigt

Waardoor stijgt het arbeidsaanbod van vrouwen?

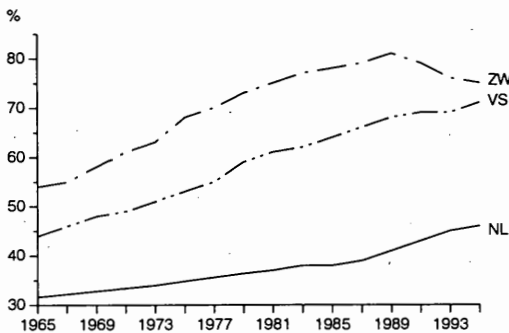
Plausibele verklaringen zijn er genoeg: gestegen lonen, emancipatie en de vormgeving van sociale voorzieningen en belastingstelsel. Ook de toegenomen beschikbaarheid van kinderopvang heeft een rol gespeeld, hoewel dit in eerste instantie eerder een gevolg dan een oorzaak van de gestegen participatie van vrouwen was. Maar het relatieve belang van de verschillende factoren is moeilijk aan te geven, niet alleen voor de toekomst maar zelfs voor het verleden. Hartog en Theeuwes hebben een poging gedaan om de effecten van de loonvoet, leeftijd, kindertal en nog een aantal variabelen op de participatiestijging vrouwen in de periode 1947-79 te schatten. Hun conclusie luidt, dat de arbeidsdeelname van Nederlandse vrouwen grotendeels veroorzaakt is door gestegen lonen: werken is financieel aantrekkelijker geworden. Deze conclusie is echter gebaseerd op een zeer sterke positieve reactie van het arbeidsaanbod van vrouwen op het loon. In een recent overzicht laat Theeuwes zien dat de meeste econometrische analyses op een reactiecoëfficiënt (in technisch jargon: een elasticiteit) uitkomen die beduidend lager is. Andere factoren moeten dus een belangrijke rol hebben gespeeld. Eén zo'n factor was de hervorming van de inkomstenbelasting in 1973. Tot dat jaar werd het inkomen van een getrouwde vrouw opgeteld bij dat van haar man, en werd over het totale inkomen belasting geheven. Dit betekende in feite dat werkende vrouwen geconfronteerd werden met hoge marginale tarieven. In 1973 werd de inkomstenbelasting geïndividualiseerd: het inkomen van man en vrouw werden afzonderlijk belast, waardoor het marginale tarief voor vrouwen lager uitkwam dan voorheen. Ook de vrouwenemancipatie die eind jaren '60 in een stroomversnelling raakte is van groot belang geweest. Emancipatie en secularisatie leidden ertoe dat oude sociale normen minder gingen knellen. Zo verminderde de 'verplichting' van vrouwen om thuis voor de kinderen te zorgen. Het streven naar economische zelfstandigheid van vrouwen werd een belangrijke doelstelling, waarvan de realisatie mogelijk werd gemaakt door de snelle groei van de werkgelegenheid, en door de afgenomen druk van huishoudelijk werk dankzij brede toepassing van betaalbare huishoudelijke apparatuur.

Samengevat zijn er dus twee verklaringen: een die uitgaat van economische factoren, en een die een zwaarder accent legt op sociaal-culturele ontwikkelingen. In de toekomstscenario's wordt geen keuze gemaakt voor een van beide verklaringen. Wel is aangenomen dat het effect van sociaal-culturele trends het grootst is in de scenario's met hoge economische groei. De huidige stand van kennis schiet te kort om de omgekeerde combinatie - lage economische groei, groot effect sociaal-culturele trends - uit te kunnen sluiten. Andere scenario's dan de hier gepresenteerde zijn dan ook denkbaar.

Participatiedaling van vrouwen in Zweden: tijdelijk of permanent?

De decennialange stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen in Zweden is recent omgeslagen in een daling (zie grafiek). Na een piek boven de 80% in 1989 is de participatie gedaald tot het huidige niveau van ongeveer 75%, overigens nog steeds het hoogst van alle OESO-landen. Gaat het om een tijdelijke daling in reactie op hoge werkloosheid, of zijn er structurele oorzaken?

Arbeidsparticipatie van vrouwen in Zweden, VS, en Nederland

De werkloosheid onder Zweedse vrouwen is inderdaad sterk gestegen in recente jaren - van 1,5% in 1990 tot 6,7% in 1994. Dit heeft geleid tot lagere baanvindkansen, en een deel van degenen die geen baan konden vinden is opnieuw onderwijs gaan volgen. Wanneer de werkloosheid weer daalt, zal dit ontmoedigingseffect naar verwachting verdwijnen. Of de piek van 1989 wordt geëvenaard is echter de vraag. De crisis in de Zweedse verzorgingsstaat leidde begin jaren '90 tot een fors bezuinigingspakket. Voor de arbeidsparticipatie van vrouwen was het belangrijke gevolg dat een einde kwam aan de groei van de werkgelegenheid in de collectieve sector, dé motor achter de toename van de werkgelegenheid van vrouwen. Het gaat hierbij vooral om banen in de zorgsector, waarbinnen de kinderopvang een belangrijke plaats inneemt. Hernieuwde groei van deze bron van werkgelegenheid lijkt niet in het verschiet te liggen. Dit kan ertoe leiden dat bepaalde groepen vrouwen zich structureel niet langer op de arbeidsmarkt aanbieden. Ook de hoge subsidies voor kinderopvang en voor ouderschapsverlof, die het financieel gemakkelijk maakten om het moederschap te combineren met betaalde arbeid, zijn recent getroffen door bezuinigingen.

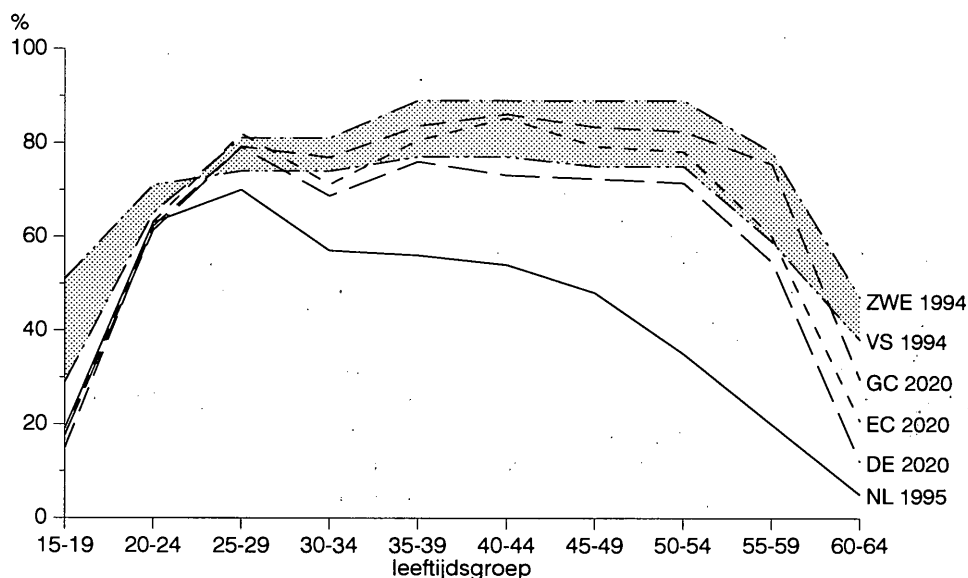
Concluderend: de daling in de participatie van vrouwen kan deels op het conto worden geschreven van een ontmoedigingseffect. Daarnaast heeft de hervorming van de Zweedse verzorgingsstaat de arbeidsmarkt mogelijk ook op langere termijn minder aantrekkelijk gemaakt voor vrouwen.

weliswaar, maar vanaf een zeer laag niveau in 1995. Hierdoor blijft het niveau in het eindjaar beneden het Amerikaanse en Zweedse niveau. Overigens speelt hierbij een rol dat kleine baantjes (van minder dan 12 uur per week) in Nederland niet worden meegeteld, en in de VS en Zweden wel.

Vooraf bij de groep 50-59 jarigen is de participatiestijging fors. Dit zijn de vrouwen die nu tot de leeftijdsgroep 25-34-jarigen behoren. Deze groep participeert nu al veel meer dan de huidige 50-59-jarige vrouwen toen zij 25-34 jaar oud waren. Aangenomen wordt dat dit verschil in de toekomst blijft bestaan.

In *Divided Europe* blijft de participatie in 2020 voor de leeftijdscategorieën tussen 30 en 60 jaar zich op een lager niveau dan het huidige Amerikaanse niveau bevinden.

Grafiek 6.4 Participatiegraden vrouwen, internationaal

6.4 WAO en VUT

Wanneer wordt gecorrigeerd voor verschillen in leeftijdsopbouw, is het Nederlandse *arbeidsongeschiktheidsvolume* in de uitgangssituatie 2 à 3 maal zo hoog als in de omringende landen. Een belangrijke oorzaak hiervoor is dat de uitvoeringsorganisaties in het verleden te weinig hebben gedaan om de instroom te beperken. Dit kwam doordat éénzelfde instantie was belast met zowel de uitvoering als het toezicht daarop. Bovendien waren hoogte en duur van de WAO-uitkering relatief genereus. Een en ander leidde tot een omvangrijk oneigenlijk gebruik van de WAO. Ook speelt een rol dat in Nederland naast het 'risque professionnel' ook het 'risque social' is gedekt. Dat

wil zeggen dat arbeidsongeschiktheid door oorzaken die met het werk niets te maken hebben, recht geeft op een WAO-uitkering. Deze laatste factor maakt dat ook op het eind van de scenarioperiode het verschil met de buurlanden in geen enkel scenario volledig is weggewerkt. Tabel 6.3 brengt de WAO- en VUT-ontwikkeling in de drie scenario's in beeld.

Tabel 6.3 VUT en WAO

	1995	2010			2020		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
	niveau, dzd, herleid tot volledige uitkeringsjaren						
VUT	176	306	116	108	372	147	114
WAO	755	989	735	816	1144	770	914
	in % beroepsbevolking						
VUT	3	4	2	1	5	2	1
WAO	12	14	10	11	17	10	12

In *Divided Europe* is geen aanvullend WAO-beleid opgenomen vanwege het ontbreken van consensus hieromtrent. Bovendien bereikt de naoorlogse geboortegolf de leeftijdsgrens waarbij het aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen sterk gaat oplopen. Hierdoor neemt het aantal WAO'ers vooral in het eerste decennium van de volgende eeuw fors toe. De toeneming is onder invloed van de zwakke arbeidsmarktsituatie sterker dan in de hoge groeiscenario's, ondanks het feit dat *Divided Europe* de laagste bevolkingsgroei kent. De dynamische economische omgeving en de toenemende kosten van vergrijzing dwingen vooral in *Global Competition* tot een scherper beleid ten aanzien van arbeidsongeschiktheid. Dit komt onder meer tot uitdrukking in een achterblijven van de ontwikkeling van de uitkeringshoogte bij de algemene loonstijging. Daarnaast wordt een actief volumebeleid gevoerd: selectie 'aan de poort' door strengere keuringen, en stricte handhaving van (aangescherpte) arbeidsongeschiktheidscriteria. In *European Coordination* wordt uitsluitend volume-beleid gevoerd, en blijven de uitkeringen de lonen volgen omdat ervoor is gekozen ook niet-actieven in de stijgende welvaart te laten delen. In *Divided Europe* tenslotte, blijkt het niet mogelijk om politieke consensus te bereiken over maatregelen gericht op verdere terugdringing van het beroep op de WAO. In dit scenario stijgt het WAO-volume dan ook sterk.

Uiteindelijk bereikt het aantal arbeidsongeschikten in *Global Competition* in 2020 een niveau dat vrijwel gelijk blijft aan de uitgangssituatie. Hiermee wordt een belangrijke stap in de richting van het niveau van de buurlanden gezet. Zolang het 'risque social' in ons land ook gedekt is, is echter een volledige inhaal van de achterstand moeilijk te realiseren.

Zowel in *Global Competition* als in *European Coordination* worden het niveau van

de VUT-uitkeringen drastisch verlaagd, waardoor vanaf 2005 het percentage personen dat van een dergelijke regeling gebruikt maakt sterk gaat dalen. Vanwege de vergrijzing blijft de daling van het VUT-volume echter bescheiden. In *Divided Europe* is uitgegaan van ongewijzigd beleid ten aanzien van de VUT-percentages. Tabel 6.3 laat zien dat het aantal personen dat van de VUT gebruik maakt dan ruim verdubbelt. In *Global Competition* ligt het aantal VUT-uitkeringen hoger dan in *European Coordination*. Reden is dat de participatie van ouderen in *Global Competition* ook hoger is. Bij een gelijk percentage ouderen dat gebruik maakt van de VUT, resulteert dan een hoger VUT-volume.

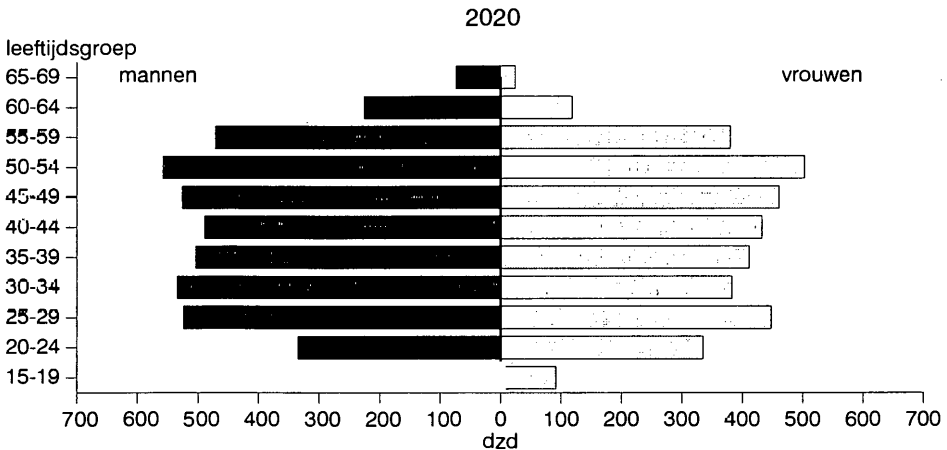
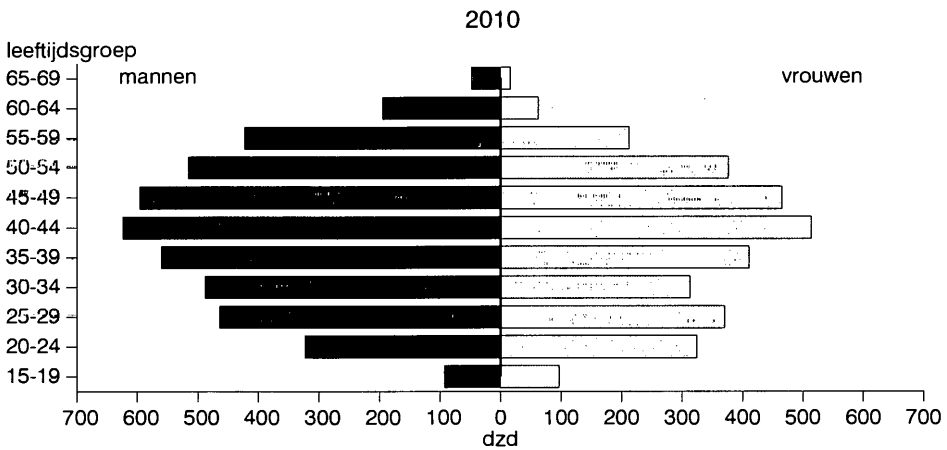
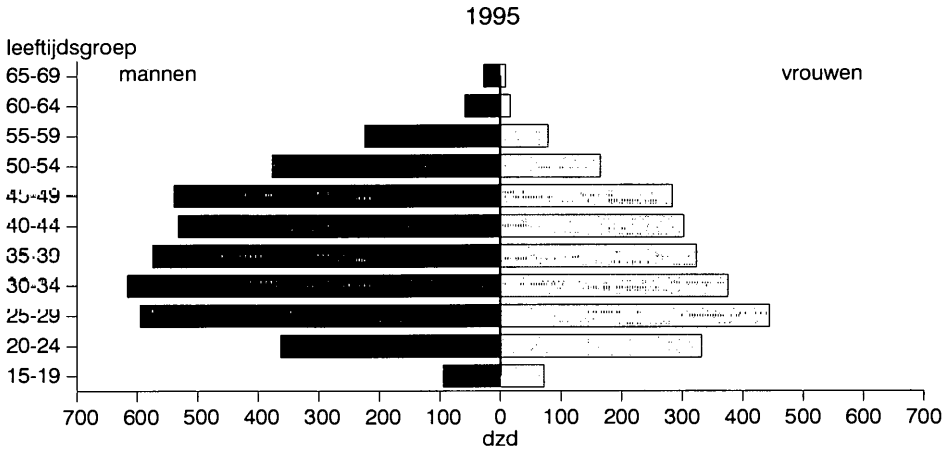
Gemeten als percentage van de beroepsbevolking stijgt het volume van VUT en WAO in *Divided Europe* van 15% in 1995 tot 22% in 2020. In de beide andere scenario's is sprake van een daling. Mede hierdoor neemt de collectieve lastendruk in *Divided Europe* toe, terwijl die in de twee andere scenario's afneemt

6.5 Veroudering en arbeidsaanbod

Veroudering van de bevolking drukt de beroepsbevolking: immers, de participatiegraad van ouderen ligt, ook in het eindjaar 2020, nog beduidend onder die van jongeren. Zoals aangegeven in de vorige paragraaf wordt dit in *Global Competition* en *European Coordination* deels gecompenseerd door een stijgende participatiegraad van ouderen. Een simpele berekening leert dat in *Global Competition* de participatiestijging het effect van de veroudering bijna volledig compenseert. In de andere twee scenario's biedt de participatiestijging onvoldoende compensatie: veroudering leidt, ook wanneer rekening wordt gehouden met de stijging van de participatiegraad van 55+-ers, tot een lager arbeidsaanbod (tabel 6.4). De eerste regel van de tabel reproduceert het leeftijdseffect uit tabel 6.2. De volgende drie regels laten zien dat de toename van de participatiegraad van 55+-ers in de periode 1995-2020 betekent dat van de 55-plussers in 2020, 300 000 à 800 000 personen méér participeren dan het geval zou zijn bij ongewijzigde participatiegraden van 55-plussers.

Veroudering heeft niet alleen een effect op de omvang van de beroepsbevolking, maar uiteraard ook op de leeftijdsamenstelling. Grafiek 6.5 laat zien dat het aandeel 55+-ers in alle scenario's verdubbelt of zelfs verdrievoudigt in de periode 1995-2020, van 6% tot 13 à 18%. Het grootste deel van de stijging vindt al plaats in de deelperiode 1995-2010. Deze veroudering heeft belangrijke implicaties. Het wordt nog belangrijker ouderen bij het arbeidsproces betrokken te houden. Dit vergt aanpassingen in de organisatie van het arbeidsproces (arbeidsomstandigheden), in de sociale zekerheid, en in de loonvorming (uitbreiden mogelijkheden voor demotie). Daarnaast is het van belang de 'employability' van ouderen te bevorderen: wanneer technologische en maatschappelijke veranderingen ertoe leiden dat de kennis en vaardigheden van

Grafiek 6.5 *Leeftijdsopbouw beroepsbevolking, European Coordination*

ouderen niet langer up-to-date zijn vermindert hun productiviteit, met als gevolg een geringere kans op een baan en een lager verwacht loon. Scholingsprogramma's compenseren dit verlies van kennis en vaardigheden. Voor een nadere uitwerking van dit thema zie het Centraal Economisch Plan 1995 (CPB, 1995).

Tabel 6.4 Veroudering en arbeidsaanbod, 1995-2020

	DE	GC	EC
	dzd personen		
1. Effect veroudering op arbeidsaanbod bij participatiegraden 1995	-510	-517	-476
	in % van de bevolking		
2. Toename participatiegraad 55+, 1995-2020	12	33	19
	dzd personen		
3. Omvang 55-64-jarige bevolking, 2020	2351	2382	2397
4. 2. × 3. Effect toename participatiegraad 55+ op arbeidsaanbod	281	793	448
5. 1. + 4. Effect veroudering, rekening houdend met participatiestijging 55+	-229	276	-28

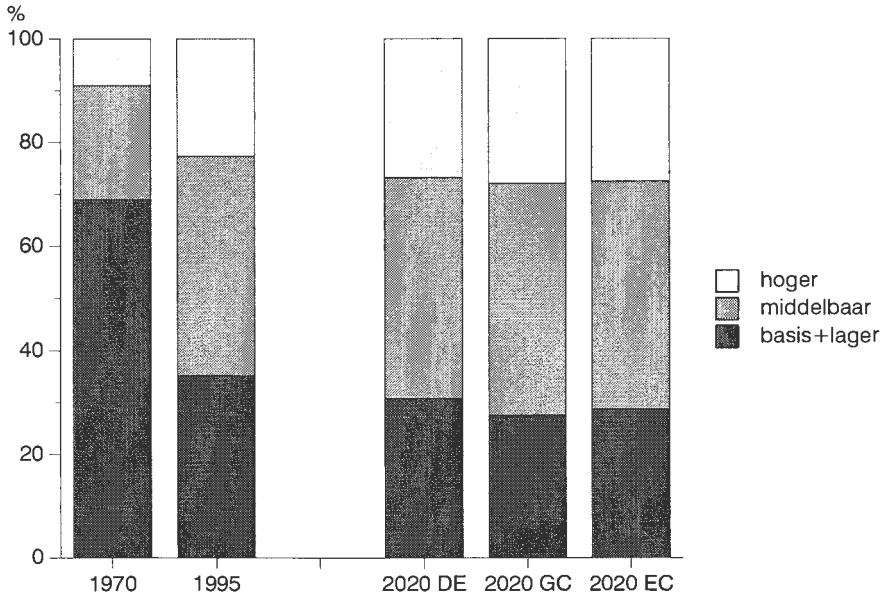
6.6 Opleidingsaspecten van de beroepsbevolking

Tabel 6.5 laat zien dat een verdere stijging van het opleidingsniveau in het verschieft ligt, vooral in de deelperiode 1995-2010. Het aandeel basis- en lager opgeleiden daalt van 35% in 1995 tot ongeveer 28% in 2020. In de periode 1970-1995 was de daling veel sterker, van 68% tot 35%. In vergelijking met de voorgaande decennia is dus sprake van een sterke vertraging in de stijging van het gemiddeld opleidingsniveau. Grafiek 6.6 brengt deze belangrijke ontwikkeling nog eens in beeld.

Een vergelijking met tabel 5.3, waarin de opleidingsverdeling van de potentiële beroepsbevolking staat, laat zien dat het opleidingsniveau van de beroepsbevolking gemiddeld hoger is dan van de potentiële beroepsbevolking. Hierin komt tot uitdrukking dat de arbeidsdeelname gemiddeld hoger is naarmate het opleidingsniveau toeneemt.

Tabel 6.5 *Beroepsbevolking naar opleidingsniveau en -richting*

	1995	2010			2020		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
in % van het totaal							
<i>Opleidingsniveau</i>							
Basis	10	7	7	7	6	6	6
Lager	25	24	23	23	25	22	22
Middelbaar	42	43	43	43	42	44	44
Hoger	23	26	27	27	27	28	27
<i>Opleidingsrichting</i>							
Algemeen	25	27	22	23	29	22	23
Technisch	27	25	26	26	23	25	25
Economisch	19	19	19	19	20	20	19
Verzorgend	29	30	33	33	28	34	33

Grafiek 6.6 *Beroepsbevolking naar opleiding*

De ontwikkeling naar opleidingsrichting laat minder verschuivingen zien. De meest opmerkelijke trend is hier de stijging van het aandeel van personen met een verzorgende opleiding in *Global Competition* en *European Coordination*. Veroudering is de belangrijkste verklaring voor deze verschuiving. Daardoor stijgt de vraag naar

personen met een verzorgende opleiding sterk, en wordt het voor jongeren aantrekkelijk een opleiding in deze richting te kiezen. In *Divided Europe* is weliswaar eveneens sprake van veroudering, maar in dat scenario ontbreekt de financiële ruimte voor omvangrijke verhoging van uitgaven in de zorg. Kwaliteitsverbetering en wellicht zelfs kwaliteitshandhaving in de zorg komen in dit scenario onder druk te staan.

6.7 De allochtone beroepsbevolking

Het aandeel allochtonen in de beroepsbevolking neemt sterk toe, van een kleine 7% in 1995 tot 12 à 16% in 2020 (tabel 6.6). Dit is de resultante van twee ontwikkelingen, namelijk voortgezette immigratie (zie hoofdstuk 3) en een stijgende participatiegraad van allochtonen. De participatiegraadstijging wordt voor een belangrijk deel verklaard door het stijgende opleidingsniveau van allochtonen. Desondanks wordt het negatieve verschil met de autochtonen steeds groter (tabel 6.6). Dit komt door de voortdurende instroom van nieuwkomers. Gemiddeld hebben nieuwkomers in elk van de drie scenario's een beduidend lagere participatiegraad dan autochtonen. Bepaalde groepen goedopgeleide nieuwkomers zullen een hoge participatiegraad hebben, maar het aandeel van deze groepen in het totaal is klein: geen van de drie scenario's gaat uit van omvangrijke immigratie van hoogopgeleiden uit ontwikkelingslanden of Oost-Europa met een voor de Nederlandse arbeidsmarkt relevante scholing. Een dergelijke immigratiestroom zou in theorie een bijdrage kunnen leveren aan het tegengaan van toekomstige tekorten in hoogopgeleide beroepen, maar om verschillende redenen is dit toch geen erg waarschijnlijke ontwikkeling. Zo valt nog maar te bezien of dié vaardigheden waaraan tekorten ontstaan beschikbaar zijn in ontwikkelingslanden. En zelfs als dat het geval is, dan is niet zeker dat hoogopgeleiden uit ontwikkelingslanden zich hier graag zullen vestigen. Door economische hervormingen en welvaartsstijging in de landen waar hoogopgeleide immigranten vandaan zouden kunnen komen (bijvoorbeeld India, China), neemt de vraag naar hoogopgeleiden in die landen zelf toe. Economische en politieke hervormingen verbeteren bovendien het toekomstperspectief in eigen land.

De tweede generatie participeert wel meer dan de eerste, maar hun aandeel in de totale allochtonenpopulatie is beperkt (zie hoofdstuk 3). Tegelijkertijd stijgt, met name in *Global Competition* en *European Coordination*, de participatie van autochtonen. Het verschil in arbeidsparticipatie tussen autochtonen en allochtonen loopt verder op, van 12% in 1995 tot 15% à 22% in 2020. Van volledige integratie is dus in geen enkel scenario sprake.

Tabel 6.8 Aandeel allochtonen onderkant arbeidsmarkt^a

	1995	2010			2020		
		DE	GC	EC	DE	GC	EC
	in % van het totaal						
<i>Opleidingsniveau</i>							
Basis	24	35	37	45	41	46	57
Lager	8	12	13	15	15	16	20
Basis+lager	12	17	19	23	20	22	28

^a Op basis van de beroepsbevolking.

6.8 Internationaal perspectief

In tabel 6.9 is een vergelijking gemaakt tussen de ontwikkeling van de beroepsbevolking in Nederland en West-Europa. De cijfers voor West-Europa zijn gebaseerd op bevolkingsprognoses van de VN en op eigen aannames over de ontwikkeling van participatiegraden.

Tabel 6.9 Ontwikkeling beroepsbevolking Nederland en West-Europa, 1996-2020

	1996-2010	2011-2020	1996-2020
	mutaties per jaar in %		
<i>Beroepsbevolking Nederland</i>			
DE	0,5	-0,1	0,3
EC	1	0,5	0,8
GC	1,1	0,6	0,9
<i>Beroepsbevolking West-Europa</i>			
DE	0,3	-0,2	0,1
EC	0,5	0,1	0,3
GC	0,5	0,2	0,4

Voor alle scenario's geldt dat het tempo van de groei in Nederland hoger ligt. Naast een demografische component, hoofdzakelijk bepaald door een hogere bevolkingsgroei, wordt dit beeld verklaard door het in de uitgangssituatie relatief hoge niveau van de arbeidsongeschiktheid en de in vergelijking met West-Europa lage participatiegraad van vrouwen. Het potentiële arbeidsreservoir is daardoor in Nederland groter. De mogelijkheden tot het putten uit dit reservoir worden in *Global Competition* en *European Coordination* aanzienlijk beter benut dan in *Divided Europe*. Vandaar dat in de beide hoge groeiscenario's het verschil in groei tussen de Nederlandse en de

West-Europese beroepsbevolking in de periode 1996-2020 0,5% per jaar bedraagt tegenover 0,2% in *Divided Europe*. Het lange-termijn groeipotentieel van Nederland is vanwege deze sterkere stijging van de beroepsbevolking groter dan in de rest van West-Europa.

Literatuur

- Baanders, A. (1995), 'Uitvliegen of uitstellen: reacties op het economisch klimaat.', *Bevolking en Gezin*, nr. 1.
- Beer, J. de (1991), 'Geboortenontwikkeling wordt beïnvloed door vertrouwen in de economie', *Maandstatistiek van de bevolking*, jg. 39, nr. 9, blz. 25-30.
- Beer, J. de en W.D. van Hoorn (1995), 'Long-Term Mortality Scenarios for the Countries of the European Economic Area', Commission of the European Countries, Eurostat, Luxembourg.
- Beer, J. de en R. Tjemmes (1996), 'De toegenomen betekenis van de administratieve correcties', *Maandstatistiek van de bevolking*, jg. 44, nr. 3, blz. 6-7.
- Bernardt, Y. (1993), 'Migratie en allochtone beroepsbevolking van Nederland, 1990-2015', CPB Onderzoeksmemorandum nr. 100, Den Haag.
- Blom, F. (1995), 'Deelname aan voltijdonderwijs naar leeftijd, 1993/'94', *Kwartaalschrift Onderwijsstatistiek* 1995-III, blz. 15-22.
- Borghans, L. (1993), 'Educational choice and labour market information', dissertation, Maastricht.
- Borghans, L., Grip A. de en W. Smits (1995), 'Beroepsmobiliteit van technisch opgeleiden', OSA D1, Sdu, Den Haag.
- Bork, G. Van, 'Welvaartseffecten op de huishoudensvorming', Studiedag demografische scenario's in de LT-97: modellen en methoden' (interne nota).
- Bosveld, W. (1996), 'The Ageing of Fertility in Europe', Academisch proefschrift, Thesis Publishers Amsterdam.

Brink, M. en M. Pasariboe (1993), 'Asylum seekers in the Netherlands', Sociaal-Geografische studies nr.45, Amsterdam.

Burk, K. en F. Suijker (1996), 'A long term scenario study for the Dutch economy', CPB Report, nr. 2, blz. 34-37.

Butzelaar, E. (1994), 'Vruchtbaarheid van allochtonen', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 44, nr. 1, blz. 10-13.

Callens, N., W.D. van Hoorn en A.H. de Jong (1996), 'Labour force participation of mothers', J. de Beer en F. Deven (red.), 'Fertility and family survey research in the 1990s'. A comparative study of Belgium and the Netherlands, te verschijnen.

Card, D. en A.B. Krueger (1992), 'Does school quality matter? Returns to education and the characteristics of Public Schools in the United States', Journal of Political Economy, vol.100, nr.1.

Caselli, G. en Lopez, A.D., red. (1996), 'Health and Mortality Among Elderly Populations', Clarendon Press, Oxford.

CBS (1994a), 'Jaarlijkse huishoudensstatistiek, 1988-1993', Maandstatistiek van de bevolking, jg 42, nr. 12, blz. 22-30.

CBS (1994b), 'Relatie en gezinsvorming in de jaren negentig', Voorburg/Heerlen.

CBS (1996), 'Jaarlijkse huishoudensstatistiek, 1995', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 44, nr 7, blz. 36-40.

Commissie van Eindhoven (1996), 'Klassenverkleining', ministerie van OCW, Zoetermeer.

CPB (1992), 'Nederland in Drievoud', Sdu, Den Haag.

CPB (1995), 'Centraal Economisch Plan 1995', Sdu, Den Haag.

CPB (1996a), 'Een model voor het opleidingsniveau van de potentiële beroepsbevolking', Interne Notitie CPB 96/II/4, Den Haag.

CPB (1996b), 'Omgevingsscenario's Lange Termijn Verkenning 1995-2020', CPB Werkdocument no. 89.

Day, L. (1991), 'Upper-Age Longevity in Low-Mortality Countries: A dissenting View', W. Lutz.(red), Future Demographic Trends in Europe and North America, Academic Press.

Duchne, J. en G. Wunsch (1991), 'Population Aging and the Limits to Human Life', W. Lutz. (red.), Future Demographic Trends in Europe and North America, Academic Press.

Gelauff, G.M.M., en Graafland, J.J., 'Modelling Welfare State Reform', North-Holland, Amsterdam.

Hanushek, E.A. (1986), 'The economics of schooling: production and efficiency in Public Schools', Journal of Economic Literature, vol. XXIV, blz. 1141-1177.

Hartog, J., en Theeuwes, J. (1985), 'The Emergence of the Working Wife in Holland', Journal of Labour Economics, jg. 3 no. 1 (supplement), blz. 235-255.

Hoorn, W.D. van (1993a), 'Determinanten van sterfte', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 41, nr. 1, blz. 29-41.

Hoorn, W.D. van (1993b), 'De sterfte in de Nationale bevolkingsprognose', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 41, nr. 4, blz. 12-25.

Hoorn, W.D. van (1994), 'Alleenwonen: uit vrije wil of tegen wil en dank', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 42, nr. 8, blz. 19-28.

Huijsman, R. *et al.* (1986), 'An empirical analysis of college enrollment in the Netherlands', De Economist, 134, nr. 2, blz. 181-190.

Jong, A.H. de (1988), 'Kinderloze echtparen hebben grotere kans op echtscheiding', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 36, nr 1, blz. 9-10.

Jong, A.H. de (1993), 'Jongens wonen twee jaar langer thuis dan meisjes', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 41, nr. 1, blz. 8.

Jong, A.H. de (1994), 'Ontwikkelingen in de arbeidsparticipatie van moeders', Maandstatistiek van de bevolking, november.

Jong, A.H. de (1995), 'Werkende moeders in opmars', Index, juli.

Jong, U. de *et al.* (1996), 'De subjectieve factor; commitments en academische

integratie in de studieloopbaan', ministerie van OCW, Zoetermeer.

Jong Gierveld, J. De, A.C. Liefbroer en E. Beekink (1991), 'The effect of parental resources on patterns of leaving home among young adult in the Netherlands', *European Sociological Review*, 7, blz. 55-71.

Klaus, J. en P. Hooijmeijer (1996), 'Inkomens- en huishoudensvorming: een longitudinale analyse van een lastige relatie', *Sociaal-economische maandstatistiek*, nr 5, blz. 20-30.

Kodde, D.A. en J.M.M. Ritzen (1984), 'Integrating consumption and investment motives in a neoclassical model of demand for education', *Kyklos*, vol.37, no. 4, blz. 598-608.

Kodde, D.A. (1985), 'Micro-economic analysis of demand for education', dissertatie, EUR.

Kuhry, B. (1986), 'The impact of socio-economic factors on the demand for education', CPB Onderzoeksmemorandum nr. 21, Den Haag.

Kuijsten, A. (1996), 'Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence?', *European Journal of Population*, 12, blz. 115-143.

Kunst, A.E. en J.P. Mackenbach (1995), 'International Comparison of Socio-economic Inequalities in Mortality', Erasmus University, Rotterdam.

Latten, J.J. (1993), 'Levensloop in beweging', *Gezin*, 5, blz. 206-225.

Mackenbach, J.P. e.a. (1988), 'Baat de gezondheidszorg?', *Demos*, nr.10.

Macura, M. (1994), 'Overview', *International migration: regional processes and response. Economic Studies no. 7*, United Nations, Geneve.

Manting, D. (1994), 'Meer scheidingen dan echtscheidingen', *Maandstatistiek van de bevolking*, jg. 42, nr. 4. blz. 6-8.

Massey, D.S. et al. (1994), 'An evaluation of international migration theory: the North American case', *Population and Development Review*, vol. 20, blz. 699-751.

Mulder, C.H. en P. Hooimeijer (1995), 'Alleen of samenwonen: de veranderde bestemming bij het verlaten van het ouderlijk huis', *Bevolking en gezin*, nr. 2, blz.

1-28.

Myers, G.C. (1993), 'Comparative Mortality Trends among Older Persons in Developed Countries', Duke University, Durham, North Carolina.

Noin, D. (1993), 'Spatial Inequalities in Mortality', In: Noin en Woods (red.), *The Changing Population of Europe*. Blackwell, Oxford.

Nusselder, W.J. en J.P. Mackenbach (1996), 'Langer leven in goede gezondheid of een ouderdom met gebreken?', *Demos*, nr.7.

OECD (1995), 'Economic Survey Sweden', Parijs 1995.

OECD (1996), 'Employment Outlook', Parijs 1996.

Olshansky, S.J. e.a. (1990), 'In Search of Methuselah: Estimating the Upper Limits to Human Longevity', *Science*, november.

Oosterbeek, H. en D. Webbink (1995), 'Enrolment in higher education in the Netherlands', *De Economist*, 143, nr. 3, blz. 367-380.

OSA (1995), 'Tendrapport aanbod van arbeid 1995', OSA-rapport nr.21, Den Haag, juni 1995.

Rosen, S. (1996), 'Public Employment and the Welfare State in Sweden', *Journal of Economic Literature*, juni, blz. 729-740.

SCP (1996a), 'Sociale en Culturele verkenningen 1996', VUGA, Den Haag.

SCP (1996b), 'Rapportage Minderheden 1996', VUGA, Den Haag.

SEO en SCO/Kohnstamm instituut (1996), 'Uitstel of afstel?', Amsterdam.

SER (1996), 'Sociaal-economisch beleid 1996-2000', SER-rapport 96/05, Den Haag.

Smid, I. en H. Priemus (1995), 'Veranderingen in de maatschappij: veranderingen in de Volkshuisvesting', Delftse Universitaire Pers.

STG (Stichting Toekomstscenario's Gezondheidszorg) (1992), 'Ouderen in het jaar 2005', RIVM, Bilthoven.

Stoffers, M.J. (1995), 'Economische trends en volkshuisvesting', In: Priemus en Smit (red.), Veranderingen in de maatschappij: veranderingen in de volkshuisvesting, Delftse Universitaire Pers.

SZW (1995), 'Onbetaalde Zorg gelijk verdeeld', Vuga, Den Haag.

Theeuwes, J. en Woittiez, I. (1992), 'Advising the Minister on the Elasticity of Labour Supply', Research Memorandum, Universiteit Leiden.

Valkonen, T. (1991), 'Assumptions about Mortality Trends in Industrialized Countries: A Survey', W. Lutz (red.), Future Demographic Trends in Europe and North America. Academic Press.

Vermunt, J.K. (1992), 'Geboorte: ontwikkelingen in het verleden en toekomstverwachtingen', Maandstatistiek van de bevolking, jg. 40, nr. 1, blz. 18-28.

Visser, H. (1994), 'Kinderen worden volwassen', Maandstatistiek van de bevolking, juni.

WHO (1994), 'Concern for Europe's tomorrow: health and environment in the WHO European region', WHO regional publications, Copenhagen.

WRR (1995), 'Hoger onderwijs in fasen', rapport nr.47, Sdu, Den Haag.

Bijlagen

Bijlage 1 beroepsbevolking naar leeftijd en geslacht

Beroepsbevolking naar leeftijd en geslacht, DE

	1995	2000	2010	2020
dzd				
mannen				
15-19 jaar	96	101	106	86
20-24 jaar	361	302	318	311
25-29 jaar	588	509	429	481
30-34 jaar	616	623	455	487
35-39 jaar	577	628	530	454
40-44 jaar	533	572	601	440
45-49 jaar	540	518	582	489
50-54 jaar	376	506	499	525
55-59 jaar	224	259	351	388
60-64 jaar	59	63	103	96
65-69 jaar	28	32	48	72
totaal	3998	4113	4022	3828
vrouwen				
15-19 jaar	73	81	94	77
20-24 jaar	333	268	300	294
25-29 jaar	439	396	355	405
30-34 jaar	378	398	311	344
35-39 jaar	326	375	387	359
40-44 jaar	305	348	441	347
45-49 jaar	286	320	439	403
50-54 jaar	165	270	382	448
55-59 jaar	79	117	220	339
60-64 jaar	17	21	47	68
65-69 jaar	9	11	16	24
totaal	2411	2605	2991	3108
mannen en vrouwen				
15-19 jaar	169	182	200	163
20-24 jaar	693	570	618	605
25-29 jaar	1027	905	784	885
30-34 jaar	994	1021	766	831
35-39 jaar	903	1003	917	814
40-44 jaar	838	920	1043	787
45-49 jaar	826	838	1022	892
50-54 jaar	542	776	880	972
55-59 jaar	304	376	571	727
60-64 jaar	76	85	150	164
65-69 jaar	37	42	63	96
totaal	6409	6718	7013	6936

Beroepsbevolking naar leeftijd en geslacht, GC

	1995	2000	2010	2020
dzd				
mannen				
15-19 jaar	96	90	84	67
20-24 jaar	361	296	310	309
25-29 jaar	588	509	445	497
30-34 jaar	616	618	469	499
35-39 jaar	577	625	545	477
40-44 jaar	533	570	615	468
45-49 jaar	540	517	597	519
50-54 jaar	376	513	515	547
55-59 jaar	224	294	423	479
60-64 jaar	59	74	222	316
65-69 jaar	28	32	48	73
totaal	3998	4139	4273	4250
vrouwen				
15-19 jaar	73	81	85	70
20-24 jaar	333	285	312	311
25-29 jaar	439	394	358	417
30-34 jaar	378	409	331	397
35-39 jaar	326	394	408	408
40-44 jaar	305	368	489	420
45-49 jaar	286	325	484	473
50-54 jaar	165	267	411	524
55-59 jaar	79	118	261	473
60-64 jaar	17	23	76	169
65-69 jaar	9	11	16	24
totaal	2411	2674	3230	3686
mannen en vrouwen				
15-19 jaar	169	171	169	137
20-24 jaar	693	580	622	619
25-29 jaar	1027	903	803	914
30-34 jaar	994	1027	800	895
35-39 jaar	903	1019	953	886
40-44 jaar	838	938	1104	888
45-49 jaar	826	843	1081	992
50-54 jaar	542	780	926	1070
55-59 jaar	304	412	684	952
60-64 jaar	76	97	298	484
65-69 jaar	37	42	64	98
totaal	6409	6814	7503	7936

Beroepsbevolking naar leeftijd en geslacht, EC

	1995	2000	2010	2020
dzd				
mannen				
15-19 jaar	96	95	93	87
20-24 jaar	361	301	323	335
25-29 jaar	588	521	464	523
30-34 jaar	616	626	488	534
35-39 jaar	577	628	560	504
40-44 jaar	533	572	624	489
45-49 jaar	540	517	596	526
50-54 jaar	376	512	515	557
55-59 jaar	224	292	423	471
60-64 jaar	59	64	195	226
65-69 jaar	28	32	48	74
totaal	3998	4161	4330	4326
vrouwen				
15-19 jaar	73	86	97	92
20-24 jaar	333	288	324	335
25-29 jaar	439	397	370	448
30-34 jaar	378	397	313	382
35-39 jaar	326	391	411	411
40-44 jaar	305	373	514	432
45-49 jaar	286	309	465	461
50-54 jaar	165	255	376	503
55-59 jaar	79	110	213	380
60-64 jaar	17	22	63	119
65-69 jaar	9	11	16	25
totaal	2411	2639	3161	3587
mannen en vrouwen				
15-19 jaar	169	181	190	178
20-24 jaar	693	589	647	670
25-29 jaar	1027	918	834	971
30-34 jaar	994	1023	801	917
35-39 jaar	903	1019	971	915
40-44 jaar	838	945	1138	921
45-49 jaar	826	826	1061	987
50-54 jaar	542	768	891	1060
55-59 jaar	304	402	636	851
60-64 jaar	76	86	258	344
65-69 jaar	37	42	64	98
totaal	6409	6800	7491	7913

**Bijlage 2 participatiegraden naar leeftijd en geslacht
in % van de bevolking**

Participatiegraden naar leeftijd en geslacht, DE

	1995	2000	2010	2020
mannen				
15-19 jaar	20	22	20	18
20-24 jaar	64	63	62	61
25-29 jaar	88	89	87	88
30-34 jaar	91	93	92	92
35-39 jaar	92	93	92	92
40-44 jaar	91	92	91	90
45-49 jaar	89	90	88	87
50-54 jaar	83	85	83	82
55-59 jaar	58	59	64	62
60-64 jaar	17	17	19	17
65-69 jaar	10	10	13	15
vrouwen				
15-19 jaar	16	18	19	18
20-24 jaar	61	58	62	61
25-29 jaar	69	71	76	79
30-34 jaar	59	62	66	69
35-39 jaar	54	58	69	76
40-44 jaar	54	58	69	73
45-49 jaar	49	57	69	72
50-54 jaar	38	47	65	71
55-59 jaar	21	27	40	55
60-64 jaar	5	6	9	12
65-69 jaar	3	3	4	5
mannen en vrouwen				
15-19 jaar	18	20	20	18
20-24 jaar	62	61	62	61
25-29 jaar	79	80	82	84
30-34 jaar	75	78	79	81
35-39 jaar	74	76	81	84
40-44 jaar	73	75	80	81
45-49 jaar	70	74	79	80
50-54 jaar	61	67	74	77
55-59 jaar	40	43	52	58
60-64 jaar	11	12	14	15
65-69 jaar	6	7	8	10

Participatiegraden naar leeftijd en geslacht, GC

	1995	2000	2010	2020
mannen				
15-19 jaar	21	19	16	14
20-24 jaar	64	61	60	58
25-29 jaar	89	88	88	88
30-34 jaar	92	92	92	91
35-39 jaar	92	93	93	93
40-44 jaar	91	92	92	92
45-49 jaar	90	90	90	90
50-54 jaar	83	87	85	84
55-59 jaar	59	67	77	75
60-64 jaar	18	21	41	56
65-69 jaar	10	10	13	15
vrouwen				
15-19 jaar	16	18	17	15
20-24 jaar	61	62	63	62
25-29 jaar	69	71	75	79
30-34 jaar	59	64	69	77
35-39 jaar	54	61	72	84
40-44 jaar	54	61	76	86
45-49 jaar	49	58	75	83
50-54 jaar	38	47	69	82
55-59 jaar	21	28	48	75
60-64 jaar	5	6	14	29
65-69 jaar	3	3	4	5
mannen en vrouwen				
15-19 jaar	18	19	17	14
20-24 jaar	62	61	61	60
25-29 jaar	79	80	82	84
30-34 jaar	76	79	81	84
35-39 jaar	74	77	83	88
40-44 jaar	73	77	84	89
45-49 jaar	70	74	83	87
50-54 jaar	61	67	77	83
55-59 jaar	40	47	62	75
60-64 jaar	11	13	27	43
65-69 jaar	6	7	8	10

Participatiegraden naar leeftijd en geslacht, EC

	1995	2000	2010	2020
mannen				
15-19 jaar	20	20	17	16
20-24 jaar	64	62	61	59
25-29 jaar	89	90	89	90
30-34 jaar	91	93	93	94
35-39 jaar	92	93	94	94
40-44 jaar	91	92	93	92
45-49 jaar	89	89	89	89
50-54 jaar	83	86	85	85
55-59 jaar	59	66	77	74
60-64 jaar	18	18	36	40
65-69 jaar	10	10	13	15
vrouwen				
15-19 jaar	16	19	19	18
20-24 jaar	61	62	64	63
25-29 jaar	70	71	75	82
30-34 jaar	59	62	63	71
35-39 jaar	54	60	71	81
40-44 jaar	54	62	79	85
45-49 jaar	49	55	72	79
50-54 jaar	38	45	63	78
55-59 jaar	21	26	39	60
60-64 jaar	5	6	11	21
65-69 jaar	3	3	4	5
mannen en vrouwen				
15-19 jaar	18	20	18	17
20-24 jaar	63	62	62	61
25-29 jaar	80	80	83	86
30-34 jaar	75	78	78	83
35-39 jaar	73	77	83	87
40-44 jaar	73	77	86	89
45-49 jaar	70	72	81	84
50-54 jaar	61	66	74	81
55-59 jaar	40	46	58	67
60-64 jaar	11	12	24	30
65-69 jaar	6	7	8	10

Bijlage 3 beroepsbevolking 15-64 jaar, naar opleiding*Beroepsbevolking naar opleiding, DE*

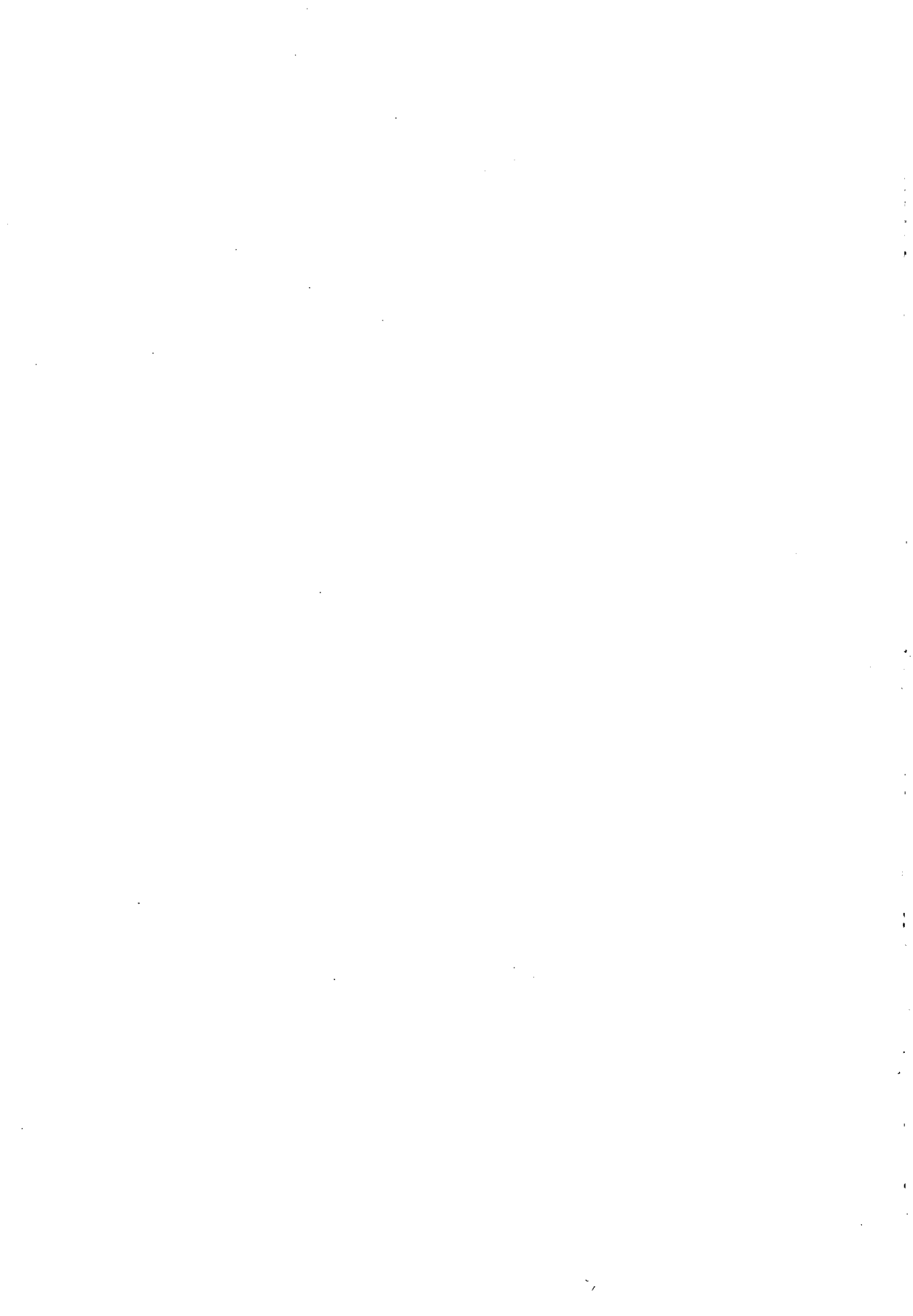
	1995	2000	2010	2020
	dzd			
basis	638	598	496	424
lager algemeen	578	631	729	822
lager technisch	648	649	584	503
lager economisch	135	137	139	128
lager verzorgend	243	240	242	248
lager totaal (inc. basis)	2242	2255	2190	2124
middelbaar algemeen	375	475	638	755
middelbaar technisch	870	861	793	697
middelbaar economisch	762	764	747	731
middelbaar verzorgend	680	711	775	726
middelbaar totaal	2687	2812	2953	2908
hoger technisch	143	171	208	235
hoger economisch	219	249	306	348
hoger verzorgend	638	676	700	625
hoger totaal	1000	1096	1213	1208
wetenschappelijk technisch	91	107	131	147
wetenschappelijk economisch	71	93	114	129
wetenschappelijk verzorgend	282	312	349	323
wetenschappelijk totaal	444	513	594	599
totaal	6372	6676	6949	6840

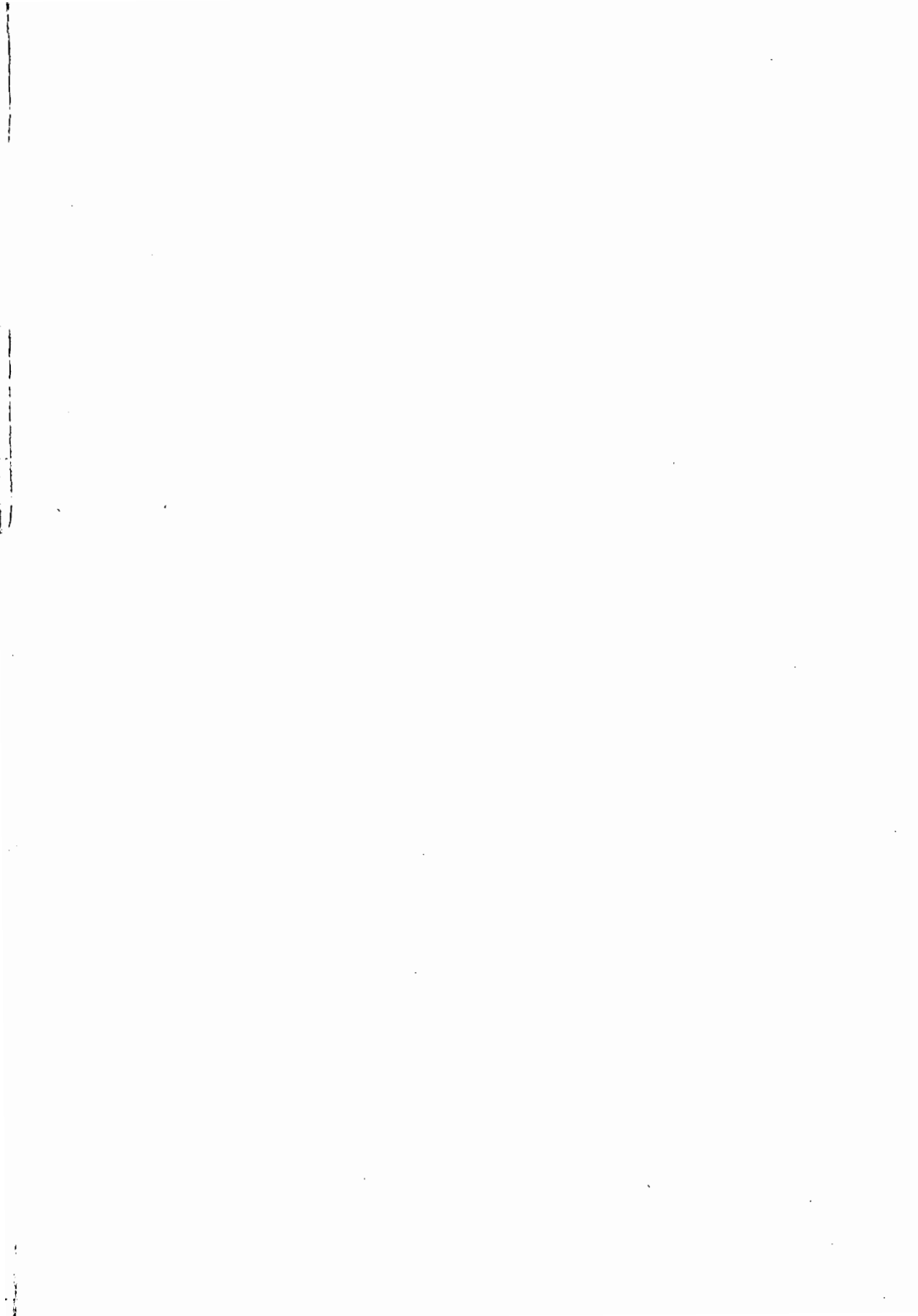
Beroepsbevolking naar opleiding, GC

	1995	2000	2010	2020
	dzd			
basis	638	582	505	447
lager algemeen	578	575	587	627
lager technisch	648	667	657	599
lager economisch	135	148	175	195
lager verzorgend	243	253	265	295
lager totaal (inc.basis)	2242	2224	2187	2162
middelbaar algemeen	375	429	541	650
middelbaar technisch	870	888	886	864
middelbaar economisch	762	766	788	802
middelbaar verzorgend	680	797	1003	1167
middelbaar totaal	2687	2881	3219	3483
hoger technisch	143	185	244	293
hoger economisch	219	251	321	376
hoger verzorgend	638	704	798	775
hoger totaal	1000	1139	1364	1444
wetenschappelijk technisch	91	111	147	183
wetenschappelijk economisch	71	96	132	166
wetenschappelijk verzorgend	282	320	391	400
wetenschappelijk totaal	444	528	670	749
totaal	6372	6771	7439	7838

Beroepsbevolking naar opleiding, EC

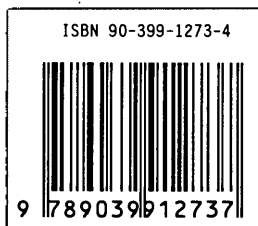
	1995	2000	2010	2020
	dzd			
basis	638	598	558	532
lager algemeen	578	579	598	651
lager technisch	648	669	659	607
lager economisch	135	147	171	191
lager verzorgend	243	246	252	286
lager totaal (inc.basis)	2242	2240	2238	2267
middelbaar algemeen	375	426	537	641
middelbaar technisch	870	887	883	848
middelbaar economisch	762	761	779	783
middelbaar verzorgend	680	785	982	1127
middelbaar totaal	2687	2859	3181	3399
hoger technisch	143	184	243	290
hoger economisch	219	249	318	370
hoger verzorgend	638	699	782	750
hoger totaal	1000	1132	1343	1410
wetenschappelijk technisch	91	111	146	179
wetenschappelijk economisch	71	96	133	166
wetenschappelijk verzorgend	282	320	386	394
wetenschappelijk totaal	444	527	665	739
totaal	6372	6758	7427	7815

Hoeveel inwoners telt Nederland over vijftwintig jaar? Worden de gezinnen steeds kleiner? Hoe hard groeit het aantal allochtonen? Blijft het opleidingsniveau alsmear stijgen? Gaan steeds meer vrouwen werken? In dit boek proberen het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Centraal Planbureau deze en soortgelijke vragen te beantwoorden. Er worden drie verschillende toekomstscenario's uitgewerkt. Hierin wordt rekening gehouden met de onzekerheid over de economische ontwikkeling en de gevolgen daarvan voor bevolking, huishoudens, opleiding en arbeidsdeelname. Zo ontstaat een genuanceerd beeld van de toekomst, dat enerzijds de onzekerheden niet verbloemt, maar dat anderzijds duidelijkheid schept waar dat mogelijk is.

Iedereen met belangstelling voor de ontwikkeling van onze samenleving op lange termijn beschikt met deze uitgave over een rijke informatiebron.

Sdu Uitgevers, Den Haag 1997